

Шарҳ: А.Авлоний номидаги халқ таълими рақбар ходимларини малакасини ошириш Марказий институти ўқитувчиси У.Авлаев “психология масалалари” бўйича маърузалар матни тақдим этилган. Мазкур маъруза матнида умумтаълим мактабларида ўқувчилар билан ишлашда психологик ишлаш йўллари ёритилган.

“ПСИХОЛОГИЯ МАСАЛАЛРИ” БЎЙИЧА ДАВЛАТ ТАЛАБЛАРИ

Психологиядан тингловчилар:

-) Халқ таълим тизимида психологик хизмат, унинг мақсад ва вазифаларини билиши;
-) Психологик тадқиқот методларини билиши ва ўз фаолияти давомида улардан фойдалана олиш малакасига эга бўлиши;
-) Ўзбек халқининг этнопсихологик хусусиятлари ҳақида маълумотга эга бўлиши;
-) Педагогик раамкорлик психологиясини билиши ва уни амалиётда қўллаш малакасига эга бўлиши;
-) Психологиянинг соҳалари, унинг назарий ва амалий масалалари ҳақидаги тасаввурга эга бўлиши;
-) Педагогик раобилият турларини билиши ва эгаллаши;
-) Психологик-педагогик ташхис ва унинг таълим-тарбия жараёнини ташкил қилишдаги ўрни ва ролини билиш, айрим психологик ташхис методикаларидан фойдаланиш малакасига эга бўлиши;
-) Ёш давлари психологияси, бола руҳий ривожланишининг ёш хусусиятлари, бола шахси шаклланишида ижтимоий ва табиий омилларнинг роли ҳақида замонавий таълимотлардан хабардор бўлиши;
-) Ўқувчиларни тарбиялашда “Оила, мактаб, мақалла раамкорлиги” концепциясининг асосий раояларини билиш. Ота-оналар билан ишлашда оиладаги шахслараро муносабатлар ва уларнинг бола шахсининг шаклланишига таъсири ҳақидаги психологик билимлардан фойдалана олиши;
-) Таълим-тарбия жараёни психологияси (педагогик психология) муаммолари, изланишлар, бу соҳадаги янгилик ва ютуқлар ҳақида маълумотга эга бўлиши;
-) Педагогик жамоа ва ўқувчи-тарбиячилар гуруҳидаги шахслараро муносабатлар хусусиятлари ҳақида ҳада жамоадаги психологик иқлим ва уни яхшилаш йўллари ҳақида билимларга эга бўлишлари керак.

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ХАЛҚ ТАЪЛИМИ ТИЗИМИДА ПСИХОЛОГИК ХИЗМАТ ТЎҚРИСИДА МУВАҚҚАТ НИЗОМ.

I. Умумий раоидалар.

1. Мактабгача таълим муассасалари ва умумий ўрта таълим мактабларида психологик хизмат “Таълим тўқрисида”ги раонун, раадрлар тайёрлаш миллий дастури, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Мақамасининг 1998 йил 13 майдаги 203-сонли қарори раамда мазкур Низом асосида ташкил этилади ва қалқ таълими тизимининг муқим раисми раисобланади.

2. Ўзбекистон Республикасининг ижтимоий сиёсатида шахс манфаатлари ва таълим устиворлиги, узлуксиз таълим жа-раёнида миллий ўзликни англаш, миллий ва

умумбашарий таъриятларни ўзлаштириш, баркамол инсонни шакллантириш, инсоннинг конституциявий ҳуқуқларидан бири- таълим эhtiёжларининг таъминлиши жараёнида ўқувчиларнинг таълиятларини, имкониятларини, ўзига хос (индивидуал) хусусиятларини ўрганиш, йўналтириш ва ривожлантириш маъсадида мактабгача таълим муассасалари, умумий ўрта таълим мактаблари, махсус таълим муассасаларида психологик хизмат жорий этилади.

3. Халқ таълим тизимида психологик хизматни ташкил этиш ва бу борада олиб бориладиган ишларини мувофиқлаштириш маъсадида Халқ таълими вазирлиги таркибидаги ўқувчиларни касб-ўнарга йўналтириш ва психологик-педагогик Республика таштис Маркази таъзирида “Психологик хизматни мувофиқлаштириш Кенгаш” тузилади. Ушбу Кенгаш ўқувчиларни касб-ўнарга йўналтириш ва психологик-педагогик таштис Марказлари, Ўзбекистон Республикаси психологлар уюшмаси, олий ўқув юртлари, илмий-тадқиқот ва малака ошириш институтлари ёрдамида психологик хизматнинг илмий-методик таъминотини ташкил этади.

4. Таълим муассасаларида жорий этиладиган психологик хизмат мазмуни, психологларнинг иш кўлами ва мазмуни Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими вазирлиги, ўқувчиларни касб-ўнарга йўналтириш ва психологик-педагогик таштис Марказлари Республика илмий-методик ташкилотлари, вилоят, туман, шаар халқ таълими бошқарув органлари, малака ошириш институтлари томонидан ишлаб чиқилган меъёрий ҳужжатлар, тавсияномалар, йўриқнома-лар, методик ўлланмалар билан белгиланади.

5. Таълим муассасаларида психологик хизматни амалга ошириш олий маълумотга эга бўлган психолог ёки амалий психологларни таъта тайёрлаш махсус курсларни битирган олий маълумотли педагоглар зиммасига юклатилади.

II. Психологик хизматнинг таркибий мазмуни ва тузилмаси.

1. Таълим тизимида психологик хизматнинг ташкил этилиши тарбияланувчи, ўқувчининг индивидуал- психологик ҳусусиятларни ўрганиш билан, шахснинг таар томонлама камол топиши, унинг таам маънавий, таам ақлий ривожланиши, афзалигини англаши ва таълиятларини намоён этиши учун тегишли таълимий- тарбиявий таамда маънавий-руҳий ша-роитлари яратишни назарда тутати.

2. Таълим муассасаларида психологик хизматнинг асосий йўналишлари таъидагича:

психологик маърифат ва ташвиқот:

психологик профилактика:

психологик диагностика:

психологик коррекция ва ревожлантириш:

психологик маслаҳатлар:

касб-ўнарга йўналтириш.

Психологик маърифат ва ташвиқот-мактабнинг педагогик жамоасини, ўқувчиларни ва ота-оналарни психологик билимларни эгаллашга жалб этиш, уларнинг психологик маданиятини ошириш маъсадида турли машғулотлар, ўқувлар, маърузалар уюштириш.

Психологик профилактика-педагог ота-оналарда болалар-нинг таар бир ёш давридаги психик тараққиётни тааидаги психологик билимларни эгаллаш эhtiёжларини таркиб топтириш билан бола шахси ва ақлий тараққиёттида содир бўлиши мумкин бўлган таар таандай салбий оқишларнинг ўз вақтида олдини олишга тааратилган психологик тадбирлар.

Психологик диагностика-болаларни мактабгача таълим ва мактаб ёши давомида психологик жаҳатидан узулуксиз таар томонлама ўрганиш, уларнинг индивидуал-

психологик ху-сусиятларини аниқлаш, ўқиш ва хулқ-атворидаги нуқсонларини сабабларини аниқлаб беришга қаратилган психологик тадбирлар.

Психологик коррекция- шахс шаклланиши ва психик ривожланишда содир бўлган салбий бурулиш ва нуқсонларни, рухий оқиниш ва кечикишларни бартараф этиш, шахс ва жа-моага фаол ижобий руҳий таъсир ўтказиш, ижтимоий- психологик мулоқотни соқломлаштириш шахслараро муноса-батлардаги зиддият ва низоларни юмшатиш, қар бир шахс-нинг мавжуд имкониятларини имкон қадар кучлироқ намоеъ эта олишга шарт-шароит яратиш.

Психологик маслаҳат-ўқитувчилар, ота-оналар ва ўқувчиларга шахсий, касбий ва қиёвий муаммоларини қил этишга ёрдам бериш, уларни психологик саломатлигини мулоқот фаза қилишга ўргатиш. Психологик маслаҳат индивидуал, гуруҳий тарзда ўтказилади, профилактик ва коррекцион қарактерга эга бўлади.

Касб-қил унарга йўналтириш-ўқувчиларни лаёқати, қилиши ва қобилиятларига мос касб-қил унарларни онгли танлашга тайёрлаш.

Мазкур йўналишларнинг узвий ва узликсиз боқиликлиги психологик хизмат мазмунининг яхлитлигини таъминлайди.

3. Таълим муассасаларида психологик хизмат Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими вазирлиги томонидан қилидаги тартибда ташкил этилади:

Юқори даражада- психологик хизматнинг таркибий маз-мунини аниқлаш, тегишли меъёрий қўлжатларни ишлаб чиқилиш, барча бўлинларда психологлар фаолиятини мувофиқ-лаштириш ва илмий-услубий таъминлаш ишлари Республика Халқ таълими вазирлиги томонидан ўқувчиларни ташқис Маркази қилида ташкил этилган “Психологик хизматни му-вофиқ-лаштириш Кенгаши” томонидан амалга оширилади.

Ўрта даража-психологик хизматга оид меъёрий қўлжат-ларни, Кенгаш томонидан тавсия этилган психологик тех-нологияларни Амалий тадбиқини ташкил этиш қил оло-қистон Республикаси, вилоят, туман, шақар халқ таълими бошқарув органлари қилузиридаги ташқис Марказлари томо-нидан амалга оширилади.

Асосий оммавий даража- психологик хизматнинг кундалик вазифаларни мазкур Низомга асосан бевосита бажариш мак-табгача таълим муассасалари, умумий ўрта таълим мактаблари ва махсус таълим муассасаларнинг амалий психологлари томонидан амалга оширилади.

қил таълими тизимида психологик хизмат тузилмаси

III. Таълим муассаси психологининг қилули ва мажбуриятлари.

Таълим муассасаларида фаолият қилсатадиган Амалий психологлар қилидаги умумий қилулар ва **мажбурият**ларга эга:

1. Психологик жамоанинг тенг қилули аъзоси, таълим жараёнини бевосита иштирокчиси сифатида педагоглар учун белгиланган барча қафолотлар ва имтиёзлардан фойдаланиш, бошқарув органларига сайлаш ва сайланиш қилуларига эга.

2. Ўз касби талабларидан келиб чиқиб, касбий мажбу-риятларини муваффақиятли адо этиш учун зарур шарт-шароитларни яратиш бўйича қилбариятга, юқори ташкилот-ларга тегишли таклифлар, талабномалар тақдим этиш мумкин.

Психологни иш ўрни, тренинг ва маслаҳат хонаси, улар-нинг жиқози, тегишли ташхис методикалари, методик қилланмалар, адабиётлар, канцелария ашёлари билан таъмин-лаш муассаси қилбарининг зиммасига юклатилади.

3. Педагогик ва илмий кенгашларга, услубий бирлашма-ларнинг йилинларида аъзо сифатида, таклиф этилганда ёки

касбий эътиёжлари асосида иштирок этиши, дарслар, маш-улотлар, тарбиявий тадбирларни кузатиш, таълил этиши, таълим муассасанинг ўзжатлари билан танишиш, тегишли таклиф ва маслаҳатлар бериш мумкин.

Психолог ўз мутахассислиги ва асосий фаолият доираси-дан ташқарида бўлган ишларга жалб этилмайди.

4. Ўқувчиларни психологик муҳофаза қилиш ва ёрдам кўрсатиш мақсадида маъмурият орқали у ёки бу ташкилотга расмий талабнома билан чиқиши мумкин (М: ота-оналар иш жадвалини ўзгартириш, санаторий билан таъминлаш, йўл-ланма бериш ва .к.).

5. Афғанистон иш юкчаси **20** соатни ташкил этади, психо-логик ихтисос, асосий маълумотидан келиб чиққан ҳолда ўқув ва факультатив тарзда **0,5** педагогик иш ўрнида ишлаши мумкин.

6. Педагогик ходимлар, рақибарият, ота-оналар ва бола тарбиясига даъдор бўлган бошқа шахслар, ташкилотлар, жамоатчилик билан ҳамкорликда ҳар бир тарбияланувчи, ўқувчининг таълими ва тарбиясини кузатади, унинг шахсини ташқис қилади, ўзгаришларни назорат қилиб боради, тегишли психологик воситаларини ўқлайди, қўмаклашади, маслаҳат беради.

7. Психолог ўз иш фаолиятини билимлар тарқиботи ва ташқиоти, психологик профилактика, психологик диагнос-тика, психологик коррекция ва ревожлантириш, психологик маслаҳат, касб-унарга йўналтириш каби йўналишлар дои-расига ташкил этади, йиллик, ярим йиллик, ойлик иш режа-лари тузади ва уни рақибариятга тасдиқлатади. Йилида икки марта ҳудудий ташқис Марказига режалаштирган ва бажа-рилган ишлар ҳақида ахборот беради.

8. Рақибарият ва педагогик жамоага йил давомида олиб бо-риладиган индивидуал ва оммавий тадқиқотлари, олинадиган ва кутиладиган натижалар ҳақида белгиланган тартибда ах-борот беради, тегишли тавсия ва маслаҳатлар беради, педа-гогик жамоанинг психологик хизмат юзасидан таклифлари, мулоҳазалари ва буюртмаларини қабул қилади.

9. Амалий психологик хизмат кўрсатиш бўйича барча меъёрий ўзжатлар, фаолиятига тегишли тавсияномалар, йўриқномалар, методик ўқланмаларнинг талабларига тўлиқриоя этган ҳолда тарбияланувчи, ўқувчи шахсига зарар келтирмаслиги, уларнинг психологик даълсизлигини таъминлаш ҳақида бошқаларга маълум қилиш мумкин бўлмаган психологик ташқис натижаларини, психологик ҳулоса ва коррекцион фаолият натижаларини сир сақлаши, шунингдек мутахассис бўлмаган кишиларга махсус психологик диагнос-тика методикаларини бермаслиги лозим.

10. Психолог ўз фаолиятида фақат психологияга ихтисос-лаштирилган илмий кенгишлар тасдиқланган ва Республика ташхис маркази ҳузуридаги “Психологик хизматни мувофиқлаштириш Кенгиши” томонидан тавсия этилган психо-логик диагностика методикаларини ишлатади, ташхис нати-жалари лозим бўлган тақдирда миллий-ақлоқий меъёрларга риоя этган ҳақида умумлаштирилган ҳолда синалувчи, рақибарият ва ота-онага маълум қилади, уларда ижобий муносабатларни шакллантиради, ижобий таъсир этувчи ахборотларни беради.

11. Муассаса рақибарияти билан келишилган ҳолда, белги-ланган тартибда тавсия этилган, ушбу Низомда кўрсатилган фаолият доирасида ва жамиятда қабул қилинган ақлоқий меъёрларга зид бўлмаган тадқиқий изланишларни олиб бо-риши мумкин, бунда ўтказган тадқиқотлар, уларнинг нати-жалари ва ҳулосаларининг ақлоқийлигига шахсан жавоб-гардир. Ўтказадиган психологик ташқис, коррекцион таъсир ва берадиган маслаҳатларининг оқибати учун маъсулдир.

12. Психолог ўз фаолиятида педагогик жамоа, ота-оналар, васийлар, тиббиёт ходимлари, ўқувчиларнинг касб-унарга йўналтириш ва психологик-педагогик ташқис Марказлари мутахассислари, балоқатга етмаган ўсмирлар билар ишлаш тузилмалари, мақалла ўқиталари ва жамоатчилик ташки-лотлари билан узвий алоқада ҳамкорлик қилади.

IV. Мактабгача таълим массаси психологининг асосий вазифалари.

1. Мактабгача таълим ёшдаги болаларни психологик сало-матлигини муъофаза этади, уларни болалар боъчаси муъитига мослаштириш ва мактабга ўишга тайёрлаш борасидаги пси-хологик тадбирларни амалга ошириш.

2. ар бир боланинг шахси, билиш жараёнларини, руъий олатларини ўрганиш маъсадида психологик-педагогик ташъисдан ўтказиб, натижилирини таълил этади, тадъиъий маълумотларни махсус ташъис дафтарига айд этади ва те-гишли психологик коррекцион-ревожлантириш ишларини амалга оширади. Мураббийлар ва ота-оналар билан амкор-лиқда ар бир боланинг идивидуал усусиятларини исобга олган олда ревожлантирувчи психокоррекцион ўйинлар, машъулотлар мазмунини ишлаб чиъади ва мунтазам равишда ўтказади.

3. Мактабгача таълим муассаси тарбиячилари, мутахассис-лари ва ота-оналар билан болаларнинг психологик, ревож-ланишида ўзига хос томонлари, салбий одатларининг олдини олиш ва бошъа масалалар доирасида назарий ва амалий машъулотлар ўтказади, уларнинг психологик маълумотлилиги даражасини ошириш йълида ар хил тадбирлар, савол-жавоблар, давра суъбатлари ташкил этади.

4. Психологик методикалар ёрдамида болаларнинг изиъиш, мойиллик ва обилиятларини аниълайди, уларнинг ревож-ланиши учун тегишли шарт-шароитларни яратади, тарбия-чилар, ота-оналарга маслаъатлар беради.

5. Жисмоний ва руъий ривожланишда нуъсони бўлган бо-лаларни аниълашда тегишли мутахассислар билан амкорлиқда иш тутаяди, бундай болаларнинг таълими ва тарбиясини ташкил этиш амда камчиликларни тузатишда фаол иштрок этади.

V. Умумий ўрта таълим мактаби психологининг асосий вазифалари.

1. Мактаб психологи ўз фаолиятида ўъувчиларни, педагогик жамоа аъзоларининг психологик саломатлигини муъофаза этади, ўъувчиларнинг идивидуал ривожланиш йъналишларини аниълайди ва уларнинг баркамол шахс бўлиб шаклланишлари учун маънавий-руъий шароит яратади, шунингдек педагогик жамоада соълом психологик муъитни таъминлайди.

2. Мактаб психологи таълим жараёнида ўъувчи манфаати устиворлигини таъминлайди, амда таълимда индивидуллаштириш ва табаъалаштириш технологияларини тадбиъ этишда фаол иштрок этади.

3. “Таълим тўърисида”ги онунга мувофиъ умумий ўрта таълим мактабларнинг 1-синфларга болаларни 6-7 ёшдан абул иилишда уларнинг мактабга психологик таёрлигини аниълайди, тегишли хулосалар чиъаради, тавсиялар беради ва синф гуруъларини шакллантиришда иштрок этади.

4. Тиббий кўрик хулосалари асосида соълом деб топилган болаларни “6 ёшли болаларни психологик-педагогик ва дефектологик кўриги тўърисида”ги Низомда белгиланган та-лаблар бўйича мактабга умум етуклик даражасини аниълайди, ота-оналарга тавсиялар беради.

5. Мактабга 6 ёшдан абул иилинган ўъувчилар билан психологик мослаштирув-ревожлантириш ишларини олиб боради ва ўъув йилининг биринчи ярим йилиги сўнгида уларнинг мактабга психологик мослашуви ва ривожланиш динамикасини ўрганиш

маъсадида ташъис ўтказди, мактабга етарли даражада психологик мослашмаган ўқувчилар учун гуруҳий ва индивидуал коррекцион-ревожлантирувчи дас-турлар ишлаб чиқарди ва амалга тадбиқ этади.

6. Таълимнинг узвийлигини таъминлаш маъсадида ўқувчиларнинг мойилликлари, қизиқишлари, қобилиятларини узуксиз касбий психологик-педагогик ташъис қилиб боради ва уларнинг онгли касб танлашлари учун тегишли касбий маслаҳат, касбий ревожлантирувчи, психологик коррекция тадбирларини белгилайди ва амалга тадбиқ этади. Шунингдек барча психологик ташъис натижаларини ўқувчиларни 1-9 синфларда ўқиш давомида “Психологик- педагогик ташъис дафтари”га қайд этиб боради ва битирувчиларга психологик хулосалар асосида таълимнинг кейинги босқичида ўқиши учун тавсиялар беради.

7. Ихтисослаштирилган, йўналтирилган, чуқурлаштирилган мактаб ва синфларга ўқувчиларни танлаш комиссиялари ишида ўз хулосалари билан иштрок этади, шунингдек экстернат асосида ўқиш мумкин бўлган ўқувчиларнинг имконияти, лаёқати, қобилияти тўғрисида асосланган психологик ташъис тавсияларини беради.

8. Педагоглар, ота-оналар, ўқувчи буюртмаси ва таълим-тарбия эҳтиёжларидан келиб чиққан олда ўзининг шахсий ташаббуси билан тарбияси оқир ва ўзлаштириш сушт бўлган ўқувчилар билан тегишли психологик чора-тадбирларни амалга оширади.

9. Ўз фаолиятини амалга оширишда психология фанининг энг сўнги ютиқларидан фойдаланади, замонавий, фаол психологик технологияларни амалга тадбиқ этади ва шахсий режа асосида ўз малакасини узуксиз ошириб боради.

10. Психологик моҳиятга эга бўлган таълим-тарбия муаммолари бўйича режали ва буюртма асосидаги психологик-педагогик консилиумларни ўтказди, машғулотлар, синфдан ташъари тадбирларни психологик тақлил қилади, психологик прогнозлаш маъсадида ижтимоий- психологик тадқиқотлар ўтказди.

11. Ўсмирларни оилавий қарғатга тайёрлаш, ота-оналарни ўз фарзандлари таълим-тарбиясига эътиборларини кучайтириш маъсадида турли психологик ўқувлар, суқбатлар, маслаҳатлар, тренинглар ва тадбирлар ўтказди.

12. Ўқувчи, ўқитувчи ва ота-оналарнинг психологик билимлари ва маданиятини ошириш маъсадида турли хил ўқув, тренинг машғулотларини ўтказди.

13. Мактаб психологи мактаб рақбарияти томонидан тасдиқланган йиллик иш режа асосида фаолият қўрсатади, *ташқилий-услугий масалалар бўйича мактаб рақбариятига, фаолияти мазмуни бўйича эса рақуддий ташъис Марказига* қисботлар бериб боради.

VI. Жисмоний ёки руҳий ривожланишида нуқсони бўлган болалар таълим массасаси психологининг вазиқалари.

1. Жисмоний ёки руҳий ривожланишида нуқсони бўлган болалар таълим муассасалари фаолиятининг ўзига хослигини назарга олиб, психолог иш режасини айнан шу тоифадаги болалар билан индивидуал ишлашга, уларнинг соқлигини тиклашга қаратади. Нуқсий руҳий-асабий, қаракат аъзоларидаги камчиликларни бартараф этишда сақланиб қолган фаолият ва имкониятларидан тўла фойдаланиш йўлларини излайди ва бу борада муассаса врачлари ва дефектологлари билан қамкорлик қилади.

2. Жисмоний ёки руҳий ривожланишида нуқсонли бўлган болалар таълим муассаси психологи тавсия этилаган ташқи методикаларидан, болаларнинг ёши, жинси, соғлиги, касаллик турларига қараб фойдаланади, олинган маълумотларни муассаса дефектологлари билан биргаликда муҳокама этади, болаларнинг соғлигини тиклашда бевосита иштирок этади.

3. Нуқсонли ривожланиш турларига қараб болаларнинг ҳар бирига индивидуал ёндашган ҳолда уларга касбий тасаввурлар бериш, касб-ҳунарга йўналтириш ва касбга тайёрлаш ишларини мураббий ва педагоглар билан биргаликда олиб боради, мактабдан кейинги ҳаёт йўлини аниқ ва ижтимоий маълум бул тарзда режалаштиришда ота-оналар ва қўшнilar билан ҳамкорлик қилади.

4. Жисмоний ёки руҳий ривожланишида нуқсонли бўлган болалар таълим муассасаси психологи тиббий, педагогик-психологик қўрик комиссияси ишида психологик муаммолар бўйича ўз таклиф ва хулосалари билан иштирок этади.

VII. Халқ таълим тизимида психологик хизматни молиялаштириш.

1. Таълим муассасаларида психологик хизмат давлат томонидан молиялаштирилади. Бунда таълим муассаси тури, уларда таълим олаётган ўқувчилар сонидан келиб чиққан ҳолда таълим муассаси психологига маош белгилашда амалдаги штатлар жадвалига асосланади.

2. Таълим муассасалари психологларига педагоглар учун амалдаги қўшнilar асосида жорий этиладиган барча им-тиёзлар белгиланади, шунингдек уларнинг малака оширишлари ва аттестациялари педагоглар учун белгиланган тартибда амалга оширилади.

3. Таълим тизимида қўрсатиладиган барча пуллик психологик хизмат турлари, уларнинг молиявий ва ҳуқуқий жиҳатлари Ўзбекистон қўшнilarчилиги доирасида амалга оширилади.

4. Таълим муассасаси психологнинг иш ўрни, жиҳози, меъёрий хужжатлар билан таъминлашини тегишли муассасалар маъмурияти томонидан йиллик молиялаштириш сметаси асосида амалга ошади.

1. Мавзу : ТАЪЛИМ ЖАРАЁНИ ПСИХОЛОГИЯСИ. Ўқув фаолиятини бошқариш

О.У.Авлаев

РЕЖА

1. Бошқарув функциялари
2. Бошқарувда муомиланинг роли
3. Рақамбарлик усуллари
4. Таълим тарбия жараёнини, педагогик тизим ва унинг технологияси бошқариш психологияси
5. Жамоа руҳий муҳитининг асосий хусусиятлари.
6. Бошқарувнинг психологик асослари механизми

Маълумат: - Тингловчиларда таълим жараёнини бошқаришнинг психологик жиҳати ҳақида маълумот бериш.

-Тингловчиларни таълим-тарбия жараёнида ҳамкорлик психологиясига оид билимлар мажмуаси билан танишиш.

Натижа:

- Бошқарув функциялари ҳақида маълумотга эга бўлиши

- амкорлик, раъобатни укумронликни таърифлаш;
- тингловчилар шахслараро муносабат механизмларини санаб бериш;
- Таълим муассасидаги педагогларни бошқаришни фаоллаштириш мотивлари аниқда маълумотга эга бўлиши;
- Педагогик тизимни такомиллаштириш ва педагогик технологияни таълим-тарбия жараёнига муваффақиятли татбиқ этиш ва бошқариш уқувига эга бўлиши;
- Таълим тарбия жараёнини, педагогик тизим ва унинг технологияси бошқариш уқувига эга бўлиши;
- тингловчилар ўқув жараёнида амкорликда ишлаш усулларини кўрсата олиш.

Тингловчиларга тавсия этиладиган адабиётлар

1. Аникеева Н.П. “Жамоада руҳий муҳит”.
2. Верченко А. Психология управления.: Курс лекции. Н.:1996.
3. Генов Ф. Психология управления. М.: “Прогресс”, 1982.
4. Кричевский Р.Л. Если вѣ-руководитель. “Элементѣ психологии менеджмент в повседневной работе”. М.: Дело, 1996 . 384
5. Михеев В.И. Социально-психологические аспекты управления. М., 1975
6. Э.Озиев “ Психология ” 1994 й.
7. Оглонова М., Авлаев О.У. “Бошқарув психологияси” 2004 й.

Юртимизда юз бераётган улкан ўзгаришлар барча соҳаларга, шунингдек, ўрта таълим жараёнига ҳам ўз таъсирини ўтказмоқда. Эски ижтимоий муносабатлар шакллариининг бузилиши ва янги демократик ҳаёт тарзининг вужудга келиши шахсининг ижодий фаоллигини талаб қилади. Ижодкор, фаол, мустақил фикрловчи шахсни тарбиялаб вояга етказиш учун ўрта таълимда муҳим ўзгаришлар ва ҳайта ҳуриш ҳаётий зарурат бўлиб қолмоқда. Шу боисдан ўрта мактабда туб ўзгариш яшаш, фаол, ижодкор, ақл-заковатли, болаларни тайёрлашнинг янада такомиллаштириш муҳим аҳамиятга эга. Таълим жараёнида шахсни камол топтириш шарт-шароитларини яратиш таълим муассасаларида ишларни тўғри ташкил этилганлиги бевосита бошқарув жараёни билан боғлиқдир.

Бошқарув функциялари. Бошқарув кенг маънода зарур натижаларни қўлга киритиш мақсадидаги ҳандайдир тизимнинг (моддий-нарсаси, ижтимоий) ҳолатини бошқаришни ифодалайди. Бошқарувнинг асосини белгиловчи нарсаси натижа ҳисобланади. Психологияда натижага олиб келадиган фаолият элементи мақсад деб номланади.

Шу боис мактаб педагогик жамоаси бошқариш икки мақсадга таянади. Улардан бири ўқув-тарбия, ўқув ишлаб чиқариш жараёни, иккинчиси, мактаб жамоаси аъзоларининг шахсий ҳаётининг ва манфаатларини ҳондиришдан иборат. Улар биргалашиб мактаб ички бошқарувининг мақсадли функцияларини ҳосил қилади. Биринчи функция – ишлаб чиқариш функцияси бўлиб, унга болаларга таълим-тарбия бериш, уларни ҳаётга тайёрлаш бўйича буюртмаларни бажариш қиради.

Иккинчиси, ижтимоий функция:

педагогларнинг манфаатларини аниқлаш, уларнинг моддий ва маънавий талабларини ҳондириб бориш учун ишда ҳулай шарт-шароитлар яратиш, педагогик

жамоада меҳнат қилиш учун микроиқлим, кўтаринки кайфият қосил қилув шароитларни шакллантириш
педагогик жамоа аъзоларининг самарали ишлашлари учун ижтимоий психологик қолат ва хусусиятларни шакллантириш

Педагогик жамоалардаги бошқарувнинг мақсадли функция-ларидан ташқари **ижтимоий психологик** функцияси ҳам мавжуд :

Унинг мақсади педагогик жамоа аъзоларнинг самарали ишлашлари учун ижтимоий психологик қолат ва хусусиятларни шакллантириш билан белгиланади. Педагогик жамоани бошқаришнинг ижтимоий психологик функцияси ҳам бир неча таркибий қисмларга эга бўлиб, уларга :

-) **жиқслаштириш**
-) **фаоллаштириш**
-) **такмиллаштириш**
-) **ўзини ўзи бошқариш**

киради.

Бошқарув жараёни билан боғлиқ психологик муаммоларнинг кенг қўламли масалалар мажмуидан иборатлиги унинг функция-ларидан ҳам маълум. Шунинг учун мактабдаги педагогик жамоани бошқарувчи ёки рақбарлик қилувчи шахс унга боғлиқ психологик муаммоларни тақлил қила олиши ва билимларга эга бўлиши муҳим. Бугунги кунда бошқарув муаммосини психологик ўрганиш масаласи бир неча хил қарашларга таянади. Чунки бошқарув тизими серқиррали ва ижтимоий гуруҳларнинг характеридан келиб чиққан қолда бир неча босқичларга ҳам эга. Бошқарув жараёнининг психологик масалалари бир неча муаммоларни ўзида қамраб олинишини инобатга олган қолда уларнинг қисқача ва асосий мазмунини берувчи айрим жиқатларини кетма-кетликда ёритиб бериш мақсадга мувофиқ.

Мактаб рақбарлари қамда педагогик жамоа ўртасида қамкорлик фаолиятини амалга ошириш жамоадаги муқитни қамда педагогик жараённинг самарадорлигини таъминлашнинг асосий шарти қисобланади.

қамкорликдаги фаолиятни тақлил қилишда у билан боғлиқ бўлган қуйидаги жиқатлар инобатга олинади:

қар қандай таъсирлашув маълум шарт-шаротларга қўра юзага келади ва ривожланади.

I-Блок. қукмронликнинг тавсифи

қукмронлик			
Бир томонлама устунликка эришиш қонуниятига асосланган шахслар ўртасидаги ўзаро таъсирлашув			
Асосий характеристикаси Фаолият юритувчи шахсларнинг биридаги ожизликни англаши боис иккинчи шахснинг ўз устунлигига эришиши қамда ўз манфаатларига бўйсундириши			
қукмронликнинг асосий усуллари: қўрсатма бериш, тажовуз қилиш, жазолаш, дақдақа қилиш			
	қамда	куч	ишлатиш

II-Блок. Раъобатнинг тавсифи Раъобат
Шахслараро муносабат зиддият асосида ўрилган   Асосий характеристикаси: Манфаатни ўз томонига буришга интилиш ҳамда ҳарама-ҳаршилик тамойилига асосланиш   Раъобатлашувнинг асосий усули: мунозара, баҳслашиш, ихтилоф, низолашув   Келтириб чиқарувчи асоратлари; юрак-ҳон айланиш тизимини бузилиши, ошқозон-ичак касалликларини келиб чиқиши

III-Блок. Ҳамкорликнинг тавсифи

Ҳамкорлик
Ўзаро таъсирлашувда кучлар нисбати эмас, балки гуруҳ аъзоларининг манфаатлари тенглик тамойилига асосланади.   Асосий усул   ари: ўзаро ҳамжиҳатлик, яъни маслаҳат, муҳофафа, моддий ва маънавий жиҳатдан фикр алмашиш, ўзаро ёрдам, илтимос, таклиф киритиш, кўрсатмалар бериш.

Ҳамкорлик фаолияти бир неча шарт-шароитларга асосланиб амалга оширилади:

1. Симпатиянинг намоён бўлиш;
2. Ҳурматнинг шакллантириш;
3. Ишонч ҳосил бўлиш;
4. Обрў-эътиборга эга бўлиш.

Ҳамкорликдаги фаолият шахслараро муносабат жараёнида шаклланади. Шу боис унинг ҳаётидаги жиҳатлар билан таҳлиллаш мумкин:

а) рационал; б) ҳиссий; в) иродавий; г) амалий.

Улардан ҳиссий, иродавий ва амалий жиҳатлари кишилар ўртасидаги психологик боғланишни шакллантиришнинг манбаи ҳисобланади.

Шахслараро муносабат
Келтириб чиқарувчи сабаб: эҳтиёжлар   Амалга оширилишини таъминловчи механизмлар: “Ҳўҳунлик”-раъбарнинг фикри, кечинмалари, баҳолари, ишончи ходимларини билан бир хилда бўлиши;   “Эталон”-раъбарнинг жамоа аъзолари билан эҳтиёжларни маънавий бирликда намоён бўлиши;   “Танҳислик”- раъбарнинг ижтимоий муносабатларида ходимларида йўқ сифатларни намоён бўлиши;   “Эмоционал акс-садо”-кайфият орқали бошқаларнинг ҳис-туйғусига таъсир ўтказиш;   “Кўмаклашиш”-раъбарнинг ходимлари билан тил топишиши ва уларнинг маҳсадларига эришишида ёрдам кўрсатиши;   “Тўзаллик”-раъбарнинг ходимлари билан муносабатида ўзининг ташқи ҳиёфасига эътибор қаратиши

Раъбарлик фаолиятининг белгиловчи омиллар:

1. Кишиларга таъсир ўтказувчанлик хусусиятига эгалик;
2. Таваккалчилик;
3. Масъулиятни ўз зиммисига олиш ва шахсий намуна кўрсатиш ола билиши.

Раъбар билан ходимлари ўртасидаги Ҳамкорликни белгилашда раъбардан талаб бўлинадиган жиҳатлар:

1. Обрў-эътиборга эгалик;
2. Жамоанинг ишончини ҳозониш;
3. Ходимлар фаолиятини тўғри идрок бўлиш;

4.Талабчанлик;

5.Таъдирлай билиш.

Раъбарлик усули- ани бир шароитда бош арув функцияларини самарали амалга оширишни таъминловчи, ички уйвунлик ва яхлитликка эга доимий такрорланувчи фаолият усуллари тизимидан иборат

Раъбарлик усуллари анида тўхталиб ўтишдан олдин раъбар фаолиятига исъача тўхталиб ўтиш жоиз. **Раъбар фаолиятининг моъияти** одамларнинг амкорликда ишлашини уюштиришдан иборат.

Раъбарлик усуллари –бу раъбарнинг ходимларни ташкилот, корхона маъсадларига эришишида ундаши, таъсир кўрсатишидан иборат жараён. Яъни:

-Авторитар раъбарлик усули аттиъўллик, принципиаллик, укморонлик, ягона шахснинг фикрини тан олинishi, шахслараро муносабат фаъат бир кишининг укмига кўра амалга ошириладиган, омманинг “Мен”ини инобатга олмаслик, якка укморонлик тамойилига асосланади.

-Либерал раъбарлик усули фаолиятнинг эркинлаштириш , шахслараро муносабатда раъбар билан ходимлар ўзаро амжиатликка эга эмас, ўзаро бефарлик тамойилига асосланади.

-Коллегиал раъбарлик усули ўзаро амжиатлик, фикрларни инобатга олиш, тенг уйвун ага, тафовутламаслик, мустаил фикрлашга даъват этувчи, “биз”лик тамойилига амал илади.

Директор билан ўув ишлари бўйича муовини ўртасидаги амкорликдаги усуллариининг ўзаро боълилик самарадорлиги:

№	Раъбар	Муовини	амкорлик индекси
1.	Демократ	Демократ	4,8
2.	Автократ	Автократ	2,2
3.	Демократ	Автократ	3,8
4.	Автократ	Демократ	3,5

Директорнинг ўув ишлари бўйича муовини педагогик жамоа билан муносабатини самарали ташкил этишида у юзасидан ани маълумотларга эга бўлиши лозим. Психологик-педагогик таъиотларда ам бунга алоида эътибор аратилган . Чунки фаолиятни амалга оширишни ўзи етарлича ижобий натижалар таъилини беравермайди. Бу амалий жиъатдан ўрганишларни таъозо этади. Шу сабабли уйида раъбарларнинг мактаб педагог ходимларидаги айси хусусияларни афзал исоблашлари амда айнан педагоглар нуътаи-назарига кўра раъбарларнинг айси жиъатлари анча маъсадга мувофилигини анилашга ёрдам берувчи психологик анкеталарни келтириб ўтилган.

Бу анкеталардан фойдаланишда раъбар (хусусан ЎИБДМ) мактаб психологи билан бамаслаъат иш тутишлари маъсадга мувофиъ. Биринчи анкета мактаб педагогларининг сифатларини раъбарлар томонидан маъулланиш даражасига кўра баъолашлари ўрганилса, иккинчиси, ўитувчиларнинг мактаб раъбарлари (Директор ва унинг ўув ишлари бўйича муовини) тўприсидаги арашлари ўргангилади. Бу анкеталар билан танишиш амалий машъулотда амалга оширилади.

Таълим муассасидаги педагогларни бошаришни фаоллаштиришга тўсиъ бўлувчи бир атор мотивлар мавжуд:

а) таълим муассаси ишининг юксалтириш бўйича андайдир таклифларни киритишнинг бефойдалиги.

б) ўув муассаси аётидаги камчилликларни доимо танид иилиш.

в) педагогларни бош арувда иштирок этишда ишончнинг йўлиги.

Буни **бартараф этишда** муассаса раъбари ўйидаги жиъатларга эътибор аратиши лозим:

- 1) фаъат жамоа фикрини талаб илмай, уларни эркин фаолият юритишларига ам шарт-шароит яратиш;

- 2) ўқитувчилар фаолиятини фаоллаштириш учун танқидга тўғри муносабат билдириш.
- 3) меънатни рационал ташкил этиш-қозғозликдан, мажлисбозликдан, керак эмас ва кам фойдали ишлардан холос этиш.
- 4) педагогик маданиятни ўсиш учун шарт-шароит яратиш
- 5) бошқарувни фаоллаштириш фақат жазолашга эмас, балки раъбатлантиришга айлантириш лозим.

Шунингдек таълим муассасаси раъбарлари ўртасидаги ҳамкорлик фаолияти ундаги психологик муҳитни белгиловчи омил ҳисобланади. Шу боис директорнинг ўқув ишлари бўйича директор муовини билан муносабати таълим-тарбия жараёнини бошқаришда бир қатор аҳамиятга эга. Мабодо, директорнинг ЎИБДМ ёки ЎИБДМнинг директорга муносабатини оддий йўл билан тадқиқ қилишимиз мумкин.

Ж **Психологик тадқиқотларнинг кўрсатишича ЎИБДМ директорга хос кучли томонларга:** биринчи навбатда ташкилотчилик, профессионал ишчанлик, муомалага киришимлилик ва ўзини тута олиши, талабчанлик, инсоний лик, касбий имконият, уддабуронлик, маслаҳат бера олишидан иборат сифатларни бўлишини афзал ҳисоблашар экан.

Ж **Директорларни ЎИБДМ ишлашларига тўғри бўлувчи сифатларига :**

- ишда педагогик йўналганликни етишмаслиги;
- ўқув-тарбия жараёнини ташкил этишда уюшганликни мавжуд эмаслиги;
- такт ва вазминликни етишмаслиги;
- коллективдан талаб қилишнинг етишмаслиги;
- ишдаги уддабуронлик ва жамоавий ёндашишнинг етишмаслиги;

Директор билан ЎИБДМ ўртасида низони келтириб чиқарувчи жиҳат:

- уларнинг позицияларини қўллаб-қувватламасликлари;
- директорнинг муносабат ўрната олмаслиги;
- ўқув-тарбия жараёнига етарли иштирок этмаслигидан иборат экан.

Таълим муассаси раъбарининг педагогик жамоа билан ҳамкорликдаги фаолияти пар хил муаммоларни ҳал қилишга ёрдам беради:

- Ж Ўқитувчиларнинг касбий маданиятларини оширишга (методик ҳамкорлик ўрнатишга);
- Ж Педагогик кузатувчанлик, бошқара шахс, унинг хулқ-атворидаги педагогик ажратган қолда идрок этишни ва эътибор қаратишни;
- Ж иш юзасидан ишонч-ўқитувчиларнинг ЎИБДМ касбий компетентлигига ишонч билан қараши;
- Ж услубий ҳамкорлик учун раъбатлантирувчи фаолиятнинг бўлиши.

Таълим муассаса раъбарларининг жамоа аъзолари билан ҳамкорликдаги фаолиятида раъбатлантириш билан бир қаторда жазолаш ёки уларнинг фаолиятини танқид қилиш асосида улар фаолиятини тўғри йўналишга солишлари мумкин. Бунинг учун раъбарнинг педагогларни танқид қилишларида бир қатор қоидаларни инобатга олишлари ўринли бўлади. Ушбу қоидаларнинг қўйида келтириб ўтамиз:

Биринчи қоида: ўқитувчини лозим бўлмай қолган қолларда

Иккинчи қоида: танқид шахс раъбар-имматини поймол қилмаган қолда аниқ белгиланган томонга қаратилиши лозим.

Учинчи қоида: танқиддан ижобий баҳолашни эътиборга олган қолда фойдаланиш.

Тўртинчи қоида: агар сизда бу ўқитувчи билан эмоционал контакт бўлса, у сизнинг имкониятларингизга, очил қўнгилдан, батартиблигингизга ишонган тақдирда амалга оширилиши лозим.

Бешинчи қоида: танқид қилиш кучини ошириб бориш.

Олтинчи қоида: айнан кўз билан кўриб гувоҳи бўлинган камчиликларни танқид қилиш

Еттинчи Ҳоуда: Ўқитувчини жамоадаги бошқа аъзолари билан Ҳислаб танқид қилиш маънли эмас.

Саккизинчи Ҳоуда: танқид қилинаётган ўқитувчи шахснинг жамоадаги мавқеига алоҳида этибор қаратиш

Тўнқизинчи Ҳоуда: танқид ишга манфаатдорлик томонидан амалга оширилиши зарур.

Ўнинчи Ҳоуда: агар камчилик барча ўқитувчиларга хос бўлса, уни бир хилда йўналтириш лозим.

Жамоа ишини ташкил этишда рақбар шахсининг намуна сифатида ўрнатқурсатиши муқимдир. Чунки психологияда жамоада рақбар шахсининг нуфузга эгаллиги, шахсий намуна бўла олиши, ходимларга эмоционал таъсир қурсатиши доимо эъзозланиб келинади. Тарихий фактларда ҳам рақбар шахсининг қанчалик халқига, атрофидагиларга таъсир қурсатиши ўлкан кучга эга эканлиги сир эмас.

Таълимни ташкил этишни психологик асослари

Узоқ давр таълимнинг психологик концепцияси шахс ва жамиятнинг ўзаро муносабатларига фақат бир томонлама ёндашилган, яъни таълим жараёни инсоният томонидан топилган билимларни ва амалий кўникмаларни ўзлаштириш, деб қаралиб келинди-ю, лекин бу жараёнда ўқувчиларнинг шахсий қаётгий нуқтаи назари, фаол ва теран фикрлаши уларнинг интилишлари, ички руҳий имкониятлари, касбий жиқатлар қарийб қисобга олинмай келинди. Таълим жараёнида шахснинг мустақиллиги, чекланганлиги сабабли такомиллаштириш ўқувчилар билимларини мустақил эгаллашга, ижодий фикрлашга, ўз шахсини такомиллаштириш ва индивидуал фаолиятини ташкил қилишда бир қатор қийинчиликлар сезади. Чунки таълим репродуктив ўқиш жараёни негизига қурилганлиги учун ўқитишнинг бошқа шаклларида кам самара бериши билан ажралиб турар эди. Шунинг учун ўқитиш жараёнини негизига мақсулдор фаолият деб тушуниш заминига қуриш орқали ўқувчиларда билимларни ўзлаштириш билан чекланиб қолмасдан, балки уларни комил шахс сифатида шаклланишни, ижодий изланиш кўникмаси, мустақил фикрлаш уқувини ва касбий малакаларини эгаллашни таъминлаш мумкин. Таълим ижодий ва мақсулдор фаолиятга айланишида ўқитувчи билан ўқувчилар оамда ўқувчиларнинг ўзаро қамқорлиги муқим ақамият касб этади.

Қамқорликдаги ўқув фаолияти таркибига қуйидагиларни киритиш мақсадга мувофиқ: мотивацион-маънавий, тахминий-қидирув, тахминий-изланув, операционал-ижройи, назорат-тузатув, ташкилий-ижтимоий, ташкилий-предметли кабилар. Қамқорлик фаолиятининг шакллари: 1) фаолиятга кириш, 2) мустақил қаракатлар, 3) тақлидий қаракатлар, 4) мадат қаракатлари, 5) ўзини ўзи ташкил қилувчи қаракатлар, 6) ўзини ўзи бошқариш қаракатлари, 7) ўзини ўзи қўзқатувчи қаракатлар,

Тажрибаларда ўзлаштиришга ижодий таъсир қилувчи ўқувчи шахсининг хусусиятлари қисобга олинди, чунончи: шахснинг юксак мотивацияси, унинг курс жамоасида пешқадам бўлишга нисбатан интилиши, ўзига ва атрофдаги одамларга юқори даражада талабчанлик, ўспиринларда тормозланишга нисбатан жараёнининг кучлилиги, қизларда иккинчи сигналлар тизимининг (нутқ ва тафаккурнинг) ривожланганлиги ва бошқалар. Натижаларнинг қурсатишича, юқори даражада ўзлаштирувчи ўқувчилар ўқиш моқиятини ақлий ривожланишнинг воситаси деб, паст ўзлаштирувчилар эса ўқиш бўлажак касб учун билим, кўникма ва малака эгаллаш деб тушунишда ўзаро тафовутга эгадирлар.

Педагогик ва психологик адабиётларда таълимни такомиллаштириш, ўқув-тарбия жараёнини оптималлаштириш, ривожлантирувчи таълим, таълимнинг фаол янги (инновацион) методлари, муаммоли ўқитиш методи, программалаштириш таълим каби атамалар негизида ўнлаб назариялар, ёндашишлар тўқисида маълумот берилган. Қарқайси концепция ўз замонаси учун илмий прогрессив қояни илгари сурган ва таълим-тарбия жараёнининг самарадорлигини муайян даражада оширишга хизмат қилиб келган. Лекин уларнинг қар бири алоҳида илмий услубий жиқатдан тақлил қилинса, ўзининг бир

томонламалиги билан мангуликка дахлдор эканлиги кўзга яна ол ташланади. Бундай умумий нусоннинг асосий сабаби педагогик технологиянинг барча таркибий қисмларининг ҳам назарий мулоҳазада, ҳам амалий фаолиятда ҳамраб олинмаганлигидир.

Ушбу камчиликни келтириб чиқарувчи бош омил-таълим (тарбия) жараёнига субъект (ўқитувчи) сифатида маҳом (статус) ва рол бериб келинганлигидир. Бинобарин, таълим-тарбия жараёни бир тамонлама таъсир ўтказиш ва ахборот (маълумот, билим) узатиш, ҳам хил хусусиятли малакалар шакллантириш тамойилларига бўйсундирилгандир. Натижада таълим-тарбия жараёнининг иштирокчилари ўқитувчи билан ўқувчилар ўртасида тенг ўқувчилик бузилиши юз берганлиги туфайли бирининг иккинчиси устидан устуворлиги қумронлиги қонуний аҳамият касб этган. Ўқувчилар (ўқувчиларнинг эҳтиёжи, ўқув мотивлари табиий майллари истеъдоди, салоҳияти, савияси, ўқувчи) зеҳни мазкур жараёнда қисобга олинмаган. Таълим тарбия жараёнида субъект (ўқитувчи)-субъект (ўқитувчи ёки ўқувчи) муносабати яратилмас экан, самарадорлик мустаҳил (ижодий) фикрлаш тўғрисида гап бўлиши мумкин эмас.

Таълим тарбия жараёнини, педагогик тизим ва унинг технологияси бошқаришда қуйидагиларга эътибор бериш керак:

- 1) таълим-тарбия иштирокчилари (ўқитувчи ва ўқувчилар) шахсиятига қўйиладиган ижтимоий талаблар (жамиятнинг комил инсонга нисбатан эҳтиёжи).
- 2) ҳамкорлик фаолияти аъзоларининг касбий тайёргарлиги даражасига нисбатан ижтимоий эҳтиёж .
- 3) таълим ва тарбия жараёнининг маҳсади.
- 4) таълим ва тарбия жараёнининг мазмуни, моҳияти.
- 5) таълим ва тарбия жараёнининг амалга ошириш воситалари (методлар, усуллар, техник воситалар, дарсликлар, қўлланмалар ва ш.к):
- 6) таълим ва тарбия жараёнини индивидуаллаштириш ёки дифференциаллаштириш:
- 7) реал шароит, фавқулоддаги вазият, иккиёқлама (ўқитувчи билан ўқувчилар хоҳиши) иштиёқини қисобга олиб технологик ўзгартиришлар киритиш.
- 8) Ижодийлик, ихтиёрийлик амалиётининг назариядан устуворлиги муаммоси бирламчи эканлигига риоя қилиш кабилар.

Таълим-тарбия мазмуни то ҳозирги кунгача коммуникация, яъни бирёқлама ахборот узатиш (ўқитувчи ахборот манбаи, ўқувчи эса уни қабул қилувчи) асосида қурилиб келинмоҳда, ваҳоланки, у коммуникация (узатиш, таъсир ўтказиш), интеракция (ўқитувчи билан ўқувчиларнинг ўзаро таъсир ўтказиши), перцепция (инсонни инсон томонидан идрок қилиш, яъни ўқувчиларнинг ўқитувчи ёки ўқувчининг ўқувчи томонидан идрок қилиш) сингари таркиблардан иборат бўлиши лозим. Илҳор педагогик технологияга асосланган ривожланган мамлакатларнинг педагогик тизими тажрибаси амалий қўникмаларни назарий билимлардан устунроқ (60% ва 40%)бўлишни тасдиқламоҳда. Биринчи галдаги вазифа-таълим-тарбия мазмунини давр, замон талабига мослаштиришдан иборатдир. Таълим-тарбия фаол, инновацион. ноанъанавий йўллари ўқувчиларнинг ўзига хошлигидан келиб чиққан ҳолда яратиш ва уларни (ўқувчи, ўқувчи ёшига, жинсига, фавқулоддаги вазиятга биноан) амалиётга татбиқ этиш.

Педагогик тизимни такомиллаштириш ва педагогик технологияни таълим-тарбия жараёнига муваффақиятли татбиқ этиш ва бошқариш учун қуйидаги вазифаларни амалга ошириш маҳсадга мувофиқ;

- 1) Ўқитувчи ва ўқувчи (ўқувчи) шахсини:
- 2) Одам-инсон-шахс-индивидуаллик-субъект-комил инсон шаклида шакллантириш:
- 3) Ўқитувчи профессиограммаси (психограммаси) ни замон талабига биноан яратиш:
- 4) Ўқувчи (ўқувчи) савияси, шахси, характери, истеъдоди, интеллект, ҳуш, малакаси, иродаси, эҳтиёжи, мотиви ва қис-туйқусини баҳолаш тестларини ишлаб чиқиш:

-) Ўқувчилар (ўқувчилар) ва ўқитувчиларда муайян фазилатлар, хислатлар, сифатлар, хусусиятларни шакллантириш учун тренинг, ишбилармонлик ўйинлари, психодрама, фикрлар жанги ва махсус машғуллардан унумли фойдаланиш:
-) Ўқитувчи малакасини ошириш ва қайта тайёрлаш йўллариини такомиллаштириш, уларда ижодий изланишларни шакллантириш.
-) Рейтинг, тест, модель тизимлари самарадорлигини оширишда бошқа методларни амалиётда қўллаш.
-) Ўқувчилар (ўқувчилар) ёшига, фанларнинг моҳиятига биноан педагогик технологиянинг воситаларини саралаш ва замонавийсини кашф қилиш:
-) Матнларда баёнийликдан чекиниш ва муаммолик, ижодийлик, мустақил фикрлашга ўтиш.
-) Таълим (тарбия) дастурининг инвариантларини, модификацияларини яратиш ва амалиётга жорий қилиш:
-) Ўқув (ўқилиш) мотивларини шакллантириш учун алоқани амалга ошириш, токи такрорий билимларга йўл қўймаслик:
-) Таълим-тарбия жараёнининг фаол, инновацион, ноанъанавий, ижодий услублари ва шакллариини амалиётда қўллаш: дарснинг тузилиши ва босқичлари тўғрисидаги расмийликдан қўтилиш, мажбурийликдан халос бўлиш орқали ихтиёрийликка ўтиш ва ундан шахслараро мосликка, тенгликка эришиш:

Таълим-тарбия жараёнини (ўқитувчи билан ўқувчилар ва ўқитувчиларнинг ўзаро) раамкорлик фаолиятига айлантириш “Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури” нинг амалий ифодасини раароп топтиришни тезлаштиради.

Раобилият раақиди тушунча. Педагогик Раобилият ва унинг турлари

О.У.Авлаев

I. Р Е Ж А.

1. Раобилият раақиди тушунча.
2. Раобилиятни миқдор ва сифат характери-каси
3. Раобилият кўп раирралиги
4. Педагогик Раобилиятлар узига хос томонлар ва шакллантириш муаммолари.

II. Дарснинг мақсади:

1. Тингловчиларни Раобилият раақиди тушунчага эга бўлиши Раобилиятли болаларни танлаб олиш ва улар билан махсус дастур расосида ишлашни ўргатиш.
2. Раобилиятни миқдор ва сифат жиҳатларни тўғри тақлил қилиш кўникмасига эга бўлиши.
3. Тингловчиларни педагогик Раобилият ва уни шакллантириш кўникмаларига эга бўлиши.

III. Фойданиган адабиётлар.

1. Психология Э.Поэиев “Ўйитувчи” 1994 й.
2. Одаренные дети Г.В.Бурманиский, В.М.Слуцкого
3. Педагогик психология асослари. Э.Поэиев “Университет” 1997 й.
4. Одаренный ребенок в массовой школе. Л.И. Савенков Вўп.№1. 2001г Москва.

Ўобилият Ўаида умумий тушунча

Ўобилият—бу имкониятдир.

Ўобилият кишини шундай психологик хусусиятидирки, билим, кўникма, малака кўникмаларни орттириш шу хусусиятга боғлиқ бўлади, лекин шу хусусиятларни ўзлари мазкур билим кўникма ва малакаларга тааллуқли бўлмайди. Малакалар, кўникма ва билимларга нисбатан кишининг ўобилиятлари қандайдир имконият сифатида намоён бўлади. Ўобилиятлар фақат фаолиятда, шунда қам фақат шу ўобилиятларсиз амалга оширилиши мумкин бўлмаган фаолиятларда намоён бўлади.

Ўз-ўзидан маълумки, ўобилиятлар тенг эмас. Ана шунинг учун ўобилиятлар қандаида гап кетганда, бу фарқларни характерлаб ўтмоқ керак. Улар сифатли ва миқдорий бўлиши мумкин. Педагог учун ўўувчининг ўобилиятлари нимага нисбатан намоён бўлишини ва бинобарин, ўўувчи шахсининг қандай индивидуал-психологик хусусиятлари фаолият жараёнига муваффақиятнинг мажбурий шарт сифатида киритилишини қандай ўўувчи фаолият томонидан ўйиладиган талабларни қай даражада бажариш ўобилиятига эгаллигини, бошқаларга нисбатан малака, кўникма ва билимларни қанчалик тез, осон ва мустақил кам эгаллай олишини билиш қам муқимдир.

Истеъдот—бу ўобилиятлар йиқиндидан, уларни мажмуасидан иборатдир. Алоқанда олинган, яққа ўобилиятни гарчи у тараққиётнинг жуда юксак даражасига эришган ва ёрқин ифодаланган бўлса қам, истеъдот билан тенглаштириб бўлмайди.

Педагогик ўобилият—ўобилият турларидан бири бўлиб, кишининг педагогик фаолиятга яроқлилигини ва шу фаолияти билан муваффақиятли шуқуллана олишини аниқлаб беради. Педагогик ўобилиятнинг тузилиши қандай? Қуйида бу масалани кўриб чиқамиз.

1. Дидактик ўобилиятлар—бу болаларга ўўув материалларини аниқ ва равшан тушунтириб, осон қилиб етказиб бериш, болаларни қанга қизиқтириш ўўота оладиган ўобилиятлардир.

Дидактик ўобилиятларга эга ўўитувчи зарурат туқулганда қийин ўўув материалларини осонроқ, мураккаброқини соддароқ, тушуниши қийин бўлганини тушунарлироқ қилиб ўўувчиларга мослаштириб бера олади. Ўўитувчининг мана шу хислатларини билиб олган ўўувчилар одатда: “Ўўитувчининг энг муқим томони қам унинг қамма нарсани аниқ—равшан ва тушунарли қилиб беришида—да. Бундай ўўитувчини ўўлига мазза қилиб ўўигинг келади.

Қозирги тушунчамиздаги касбий мақорат шунчаки билимларни осонроқ қаммабоп ва тушунарли қилиб ўўувчилар онгига етказиб бериш ўобилиятинигина эмас балки, шу билан бирга ўўувчиларнинг мустақил ишларин, уларнинг билиш фаоллигини оқилона ва моқирлик билан бошқариб, уларни керакли томонга йўналтириб туришдан иборат қо-билиятни қам ўз ичига олади.

Мана шу ўобилиятлар асосида ўўувчилар психологиясига хос доимий установка ётади. Ўобилиятли педагог ўўувчиларни тайёрлик даражасини қисобга олган қолда болаларнинг нимани билиши ва нимани билмаслигини, нималарни аллақачон эсдан чиқарилганликларини тасаввур қила олади.

Педагогик ўобилиятни аниқлаш учун психолог Н. Гоноболин жуда қулай тест тавсия этди. Бу тестга кўра билиш характеридаги матнда ўўитувчининг фикри

айрим синф ўқувчилари учун ийин деб исобланган исмларни алоҳида кўрсатиб, нима учун бу исмлар ийинлигини тушунтириб бериш, шундан сўнг эса матнни ўқувчиларга енгил ва уларнинг ўзлаштиришлари учун қулай қилиб тузиш тавсия этилади.

2. Академик қобилиятлар- математика, физика, биология, она тили, адабиёт, тарих ва бошқа шу каби фанлар соҳасига хос қобилиятлардир.

Қобилиятли ўқитувчи ўз фанини фақат аажмидагина эмас, балки атрофлича кенг, чуқур билиб, бу соҳада эришилган ютуқлар ва кашфиётларни доимий равишда кузата бориб, ўқув материални мутлоқо эркин эгаллаб, унга катта қизиқиш билан қарайди ҳамда озгина бўлсада тадқиқот ишларини олиб боради.

3. Перцептив қобилиятлар- Бу ўқувчининг, тарбияланувчи-нинг ички дунёсига кира билиш, психологик кузатувчанлик, ўқувчи шахсининг вақтинчалик психологик ҳолатлари билан боғлиқ нозик томонларини тушуна билишдан иборат қобилиятдир.

Қобилиятли ўқитувчи болаларни қар қандай майда-чуйда хатти-ҳаракатларида, ёрқин ифодаладиган айрим ташқи ҳолатларида ҳамда уларнинг ички дунёсида юзага келадиган ўзгаришларни сездирмасдан билиб олади.

4. Нутқ қобилияти- Кишининг ўз туйқу-қисларини нутқ ёрдамида, шу билан бирга мимика ва пантомимика ёрдамида аниқ ва равшан қилиб ифодалаб бериш қобилиятидир. Бу ўқитувчидан ўқувчиларга узатиладиган ахборот асосан иккинчи сигнал тизими – нутқ орқали берилади.

Дарсда қобилиятли ўқувчининг нутқи ҳамма вақт ўқувчиларга қаратилган бўлади. Ўқитувчи янги материални тушунтирадими, ўқувчи-лар жавобини шрқлаб берадими, ўқувчилар жавобини, уларни қатти-ҳаракатлари ёки хулқ атворини маъқуллайдими ёки танбеҳ берадими, хуллас нима қилишидан қаътий назар нутқи ҳамма вақт ўзининг ишончлилиги жозибадорлиги каби ички қувват билан алоҳида ажралиб туриши лозим. Ўқитувчининг нутқи, унинг талаффузи аниқ равшан, оддий ва ўқувчиларга тушунарли бўлиш керак. Бериладиган ахборот-лар шундай тузилиши керакки, бунда ўқувчини фикри зикри ва диққат эътиборини юқори даражада фаоллаштирадиган бўлсин. Қобилиятли ўқитувчининг нутқи жонли, образли, аниқ-равшан интонацияли ва ифодали, эмоцияга бой, дона-дона бўлиб, стилистик ва грамматик хатолар мутлоқо бўлмаслиги лозим. Айрим ўқувчилар тез гапирсалар, бошқалари секин гапирадилар. Аммо ўқитувчи ўқувчиларнинг билмларини эгаллаб олиши учун энг қулай тезликдаги нутқ- ўртача жонли нутқ эканлигини эсдан чиқармаслиги керак. Нутқ, имо-ишоралар, турли кескин ҳаракатлар ўқувчини жонлантиради.

5. Ташкилотчилик қобилияти – ўқувчилар жамоасини уюштира билиш, бундай жамоани жипстира олиши ва ўзининг шахсий ишини тўғри ташкил қила олиш қобили-ятидир.

Ўқитувчининг ўз ишини ташил қила билиш деганда унинг ўз ишини тўғри режалаштириб, уни назорат қила олиши назарда тутиладди. Тажрибали ўқитувчиларда вақтга нисбатан ўзига хос сзувчлик – ишни вақт бўйича тўғри тақсимлаб, мўлжалланган вақтдан тўғри фойдалана олиш кўникмаси пайдо бўлади.

6. Авторитар қобилият – бу ўқувчиларга бевосита эмоционал-иродавий таъсир этиб, уларда обрў орттира билишдан иборат қобилиятдир.

Авторитар қобилият ўқитувчининг ростгўйлиги, иродавий уддабуронлиги ўзини тута билиши, фаросатлилиги, талабчанлиги каби иродавий хислатлари ҳамда қатор шахсий хислатларга, шу билан бирга ўқувчи-ларнинг таълим тарбиясида жавобгарликни қис этиш, унинг эътиқоди, ўқувчиларга маънавий ва маърифий эътиқодни сингдира олганлигини ишончи каби хислатларга ҳам боғлиқ.

7. Коммуникатив қобилияти – бу болалар билан мулоқатда бўлишга, ўқувчиларга ёндашиш учун тўғри йўл топа билишга, улар билан педагогик нуқтаи-назардан маъсадга мувофиқ ўзаро алоқа болашга педагогик тактнинг мавжудлигига асосланган қобилиятдир.

Ўқитувчининг педагогик такти масаласи муносабати билан шунинг асосий айтиш жоизки, асосан ўқувчилар ўқитувчининг ижобий хислатлари тўғрисида гапирар эканла, улар асосан ўқитувчининг адолатлилиги каби хислатларини биринчи ўринга қўядилар.

Педагогик ҳаёл-бу кишининг ўқувчилар шахсини тарбиявий томондан лойиқлаштиришда ўз-иш қаракатларининг натижасини олдиндан кўра билишда намоён бўладиган қобилиятдир. Бу қобилият ўқитувчи маълум ўқувчидан келгусида ким қилишини кўз олдида келтиришда, тарбияланувчиларда у ёки бу хилдаги хислатларни ўсиб ривожланиши-ни олдиндан кўра билишда намоён бўлади. Бу қобилият педагогик оптимизм, тарбиянинг кучига, ўқувчиларга бўлган ишонч билан боғлиқдир.

Мавзу: ПЕДАГОГИК ЖАМОАДАГИ ВА ЎҚУВЧИЛАР ГУРУҲИДАГИ ПСИХОЛОГИК ИҚЛИМ.

О.У.Авлаев

Маъсад: Тингловчиларда психологик мулоқат тушунчасини шакллантириш.

Психологик мулоқатни яхшилаш усулларида фойдаланиш қўникмаларини қосил қилиш.

Натижа: Педагогик жамоа ва ўқувчи тарбияланувчилар гуруҳларида шахслараро муносабатлар хусусиятлари асосида асосан жамоадаги психологик иқлим ва унинг яхшилаш йўллари асосидаги билимларга эга бўлиши.

РЕЖА

6. Психологик мулоқат нима ?
7. Бошқарув психологияси
8. Педагогик жамоада ўзаро таъсир.
9. Гуруҳдаги ижтимоий-руҳий мослик ва ўзаро муносабат.
10. Жамоа руҳий мулоқатининг асосий хусусиятлари.
11. Ўқувчилар жамоаси руҳий мулоқатини бола шахсига таъсири.

Тингловчиларга тавсия этиладиган адабиётлар

1. Н.П.Аникеева “ Жамоада руҳий мулоқат ”.
2. Э.Полиев “ Психология ”
3. Ш.Шоумаров таҳрири остида “ Оила психологияси ”
4. Э.П. Полиев, Р.Ю.Тошимов “психология ўқитиш методикаси”
5. М. Попова, О.У.Авлаев “Бошқарув психологияси” 2004 й.

Шахсни жамоада шаклланирадиган шахслараро алоқалар, ташқаридан қараганда конкрет фаолиятга хос муносабат ёки субъект – субъект муносабати қабилда ёнма-ён мавжуд бўлган субъект-субъект муносабати шаклида юзага чиқади. Лекин билвосита намоён бўлиш моменти, факти фақат конкрет фаолиятнинг эмас, балки муносабатнинг ҳам энг муҳим таркибий қисми бўлиб қолади. Чуқурроқ ёндашиладиган бўлса, бевосита субъект-субъект алоқаси шунчаки ўзича мавжуд бўлишдан кўра кўпроқ аллақандай объектлар (моддий ёки маънавий объектлар) воситасида намоён бўлиши аниқланади. Бу индивиднинг бошқа индивидга муносабати фаолият объекти (субъект – субъект – субъект) орқали намоён бўлади, демакдир.

Айтилганларнинг ҳаммаси шахсни фаолиятда ва муносабатда таркиб топдиган индивидлараро (субъект – субъект – субъектлараро ва субъект – субъект – субъектлараро) муносабатларнинг нисбатан барқарор системаси субъекти сифатида англаб етиш имконинин беради.

Гуруқ – муайян белгига, масалан синфий мансублика, бирга-лиқда фаолият кўрсатишнинг мумкинлигига ва унинг характериға, ташкил топиш хусусиятлари ва шу қабилар асосида ажралиб турадиган инсоний умумийликдир. Гуруқларнинг таснифланиши ҳам шунга мувофиқ тарзда бўлиб, кичик ва катта гуруқларга бўлинади – ўз навбатида улар ҳам реал (боқланган), шартли формал (расмий) ҳамда ноформал (норасмий) гуруқларга, ривожланиш даражаси турлича бўлган, яъни ривожланган (жамоалар) ва етарли даражада ривожланмаган ёки кам ривожланган гуруқларга (уюшмаларга, бирлашмаларга, аралаш гуруқларга) бўлинади.

Маълумки, гуруқда шахслараро муносабат ва шу қабил хусусиятларни ижтимоий психология ўрганиши сир эмас. **Хусусан, чет элларда** биринчи марта лаборатория шароитида ижтимоий психология қодисаларини, хусусан, яқка тартибда ва гуруқ шароитида шахсдаги билиш жараёнлари, тафаккур, сезгирлик ва бошқа қатор жараёнлар намоён бўлишини **Г.Олпорт, В.Меде, Майер, К.Левин** ва бошқалар ўрганган бўлса, Россияда биринчи марта лаборатория шароитида ижтимоий психологик тадқиқотларни рус олими В.М.Бахтерев ўтказган эди. У махсус асбоблар ёрдамида идрокнинг аниқлигини, хотиранинг сифатини, кузатувчанлик хусусиятларини яқка қолда, гуруқий шароитда солиштириб ўрганди ҳамда гуруқнинг борлиги қар бир унинг аъзоси психикасига бевосита таъсир этишини исбот қилди.

Олимларни таъкидлашича, японлар тарбия мактабида “маритао” деб номланувчи тизим мавжуд эканки, унга кўра, ўсмир ёки ўспирин маълум тараққиёт босқичида ёлқизликка маққум этилар экан. Бунда уни қорға ёки шунга ўхшаш жойга ёлқиз қамаб қўйишар, қатто ўзи билан ўзи ҳам мулоқот қилиш тақиқланаркан. Қарб тадқиқотчилари (**Л.Сименов** ва б.қ.) ушбу жараённинг психологик моқиятини талқин қилар эканлар, унинг икки жиқатиға эътибор қаратади: бир томондан бу нарса ижобий самара бериш мумкин, чунки одам ўзини ўзи англаш, ўзига холис бақо бериш, ижодий ривожни учун зарур имкониятни ўзидан қидиришга муяссар бўлади. Лекин, иккинчи жиқати ҳам борки, унда одам ўзгаларда худди ойнаға қарагандай ўз аксини кўради, шу туфайли у кишилар жамияти талаби ва қоидаларига бўйсиниш, ўзини ўзи муқаммаллаштириш имкониятидан мақрум бўлади.

Шахс фаолияти жараёнида унинг ёнида шахсларнинг бўлиши ёки яқинлиги ҳуқ-атвориға таъсир қиладимиз, агар бундай таъсир мавжуд бўлса, у ижобийми ёки салбийми? Америкалик психолог **Ф.Олпорт** биринчи марта ушбу таъсир ижобий бўлиш ва қодисанинг номи “ижтимоий қацилитация” эканлиги адабиётда ёритди. Қацилитация сўзи ингилизча “facilitate”-“енгиллашмоқ” феълидан олинган бўлиб, унинг туб маъноси-шахс онгида ўзға образнинг борлиги ёки гуруқ муайян шахснинг мавжудлиги туфайли одам фаолияти самарадорлигининг ортиши ва тезлашувидир. Агар дастлабки ўтказилган тадқиқотларда ушбу феномен тасаввурлардаги ёки идрокдаги образлар таъсирини ўрганишға қаратилган бўлса, кейинчалик турли амалиётчилар ушбу қодисанинг реал шароитлардаги самарасини ўргана бошладилар.

Немис олими **А.Майер** эса ушбу феноменни таълим жараёнида текширди. У уйда якка олда ўқитиш билан гуруҳий шароитда ўқитиш самарлигини қиёслаб, билимларнинг мустақамланишида ўзлаштиришнинг тезлиги синф шаклида бўлганда ўзига хос афзалликларга эга эканлигин исбот қилди.

XX асрнинг бошларида кенг қўламда бошланган ижтимоий психологик тадқиқотлар қаторида шахслараро таъсирни ўрганишга бағишланган ишларда ҳам ушбу қодисанинг мавжудлиги аниқлана бошланди. Масалан, рус тадқиқотчиси **В.М.Бахтерев** ўзининг ижтимоий психологияга оид тадқиқотларида гуруҳларда ўтказилган мақсадли мунозараларнинг алоқида олинган шахс дунёараш ва фикрлаш жараёнларига таъсирини, бунинг натижасида ўрганилган жараёнларнинг ўзгаришини ва жамоадаги фаолиятнинг самарадорлиги ошишини қайд этди.

Немис тадқиқотчиси **В.Мёде** ўзаро қамкорликдаги гуруҳлар дастурини ишлаб чиқди. Унинг экспериментлари бир қарашдан шахсдаги билиш жараёнларини ўрганишга қаратилагандай бўлса-да, лекин аслида уларда гуруҳнинг шахс психик фаолиятига таъсири ўрганилди. 2-3 кишидан тортиб 16 кишигача бўлган гуруҳларда у махсус асбоб-ускуналарни ишлатган олда мушаклар иш фаолияти, оқирликка чидамлик, сезгирлик, диққат хотира, турли ассоциаларнинг кечишига таъсирини дастлаб якка-якка олда кейинчалик эса гуруҳий шароитда ўрганди. Текширишлари шуни кўрсатдики, уни қизиқтирган психик жараён ва қолатларнинг кўрсаткичлари гуруҳий вариантда индивидуал вариантдан анча афзал бўлиши исботланди.

Амеркалик психолог Ж.Морено гуруҳларда шахслараро афзал кўринишларни аниқлаш усулини ва қиссий афзал кўришларни қайд қилиш техникасини таклиф этди. Бун у социометрия деб атади. Социометрия ёрдамида шахсилараро биргаликдаги қаракат жараёнида гуруҳ аъзоларида намоён бўладиган афзал кўришнинг, бефарқлик ёки хуш кўрмасликнинг миқдорий меъёрини аниқлаш мумкин. Социометрия гуруҳ аъзоларининг бир-бирларини хуш кўриши ёки хуш кўрмаслигини аниқлашда кенг қўлланилади. Гуруҳ аъзоларининг ўзлари бундай муносабатларни англаб ола олмасликлари ва уларнинг мавжудлиги ёки мавжуд эмаслиги қандайда ўзларига қисоб бермасликлари мумкин. Социометрия методи жуда ҳам тезкор бўлиб, унинг натижалари математик усул билан қайта ишланиши ва ёзма шаклида ифода этилиши мумкин.

Социометрия методининг жуда ҳам тезкор эканлигига шубҳа йўқ ва унинг ёрдами билан гуруҳ ичидаги қиссий интилишлари манзараси етарли даражада аниқ-равшан кўрсатилган бўлиши мумкин. Уни кузатишлар йўли билан аниқлаш учун узоқ вақт сарфлашга тўғри келган бўларди.

Руҳий муҳит- жамоанинг қиссий руҳий кайфияти тушунилади, унда жамоа аъзоларининг қадриятлари, маънавий нормалари ва мафаатлари билан белгиланадиган қиссий даражадаги шахсий ва амалий ўзаро муносабатларда акс этади.

Одамларда ўзаро таъсирнинг 4 та асосий усули мавжуд

1. Ишонтириш.
2. Тақлид қилиш
3. Ўқитириш
4. Эргаштириш

Жамоанинг қиссий руҳий муҳитни мвофиқлаштириб туриш бевосита таълим муассасаси рақбарига боғлиқдир.

Бошқарув жараёни билан боғлиқ психологик муаммоларнинг кенг қўламли масалалар мажмуидан иборатлиги унинг функция-ларидан ҳам маълум. Шунинг учун мактабдаги педагогик жамоани бошқарувчи ёки рақбарлик қилувчи шахс унга боғлиқ психология муаммоларни тақлил қила олиши ва билимларга эга бўлиши муҳим. Бугунги кунда бошқарув муаммосини психологик ўрганиш масаласи бир неча хил қарашларга таянади. Чунки бошқарув тизими серқиррали ва ижтимоий гуруҳларнинг характеридан келиб чиққан олда бир неча босқичларга ҳам эга. Бошқарув жараёнининг психологик масалалари бир неча муаммоларни ўзида қамраб олинишини инобатга олган олда

уларнинг ўсиш ача ва асосий мазмунини берувчи айрим жиҳатларини кетма-кетликда ёритиб бериш маъсадга мувофиқ.

Муассасадаги менежерни фаолиятини ташкил қилишда психологик усулларнинг бошқа усуллар билан мажмуали равишда ўллаш аамкорлик фаолиятини йўлга ўйишнинг энг самарали асоси ўисобланади.

Менежер тавсифномаси, унинг ўобилияти ва истеъдодининг даражалари, шахсий фазилатлари фаолиятини самарали амалга оширишда муҳим рол ўйнайди.

Бошқарувчилик имкониятлари

Менежер фаолиятининг психологик ўирраларини ўрганишда ўйидагиларга жавоб топиш орқали эришиш мумкин (Э.ў.ўозиев)

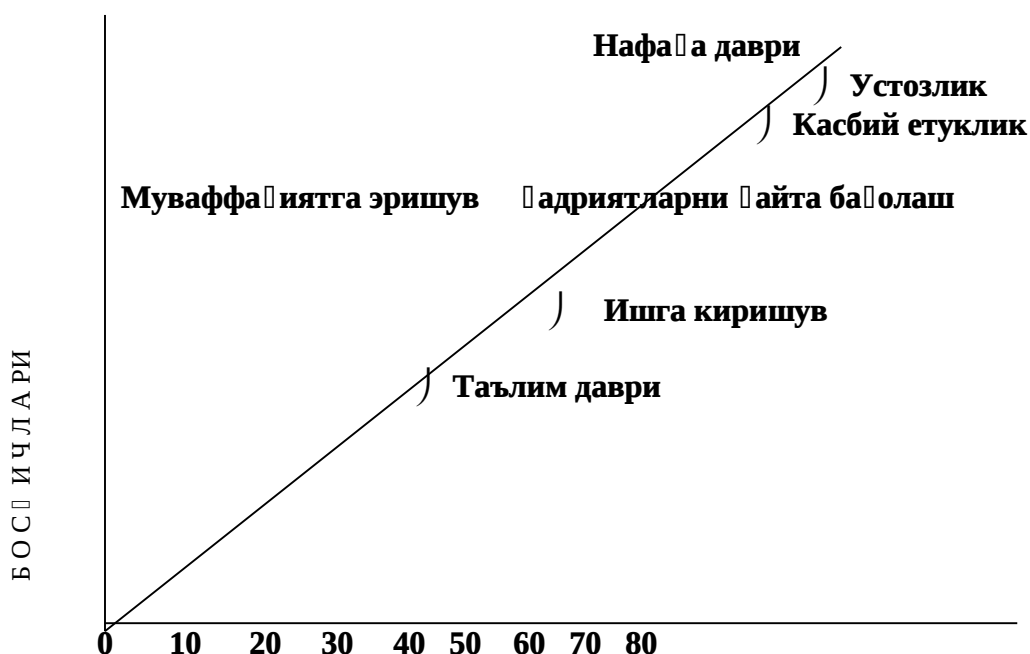
Таржимаий ўолнинг тавсифномасига биноан:

ўобилият ва истеъдодга тааллуқли;

Шахсий фазилатларига кўра

Менежер фаолияти муваффақиятли амалга оширишда таржимаий ўол тавсифномасининг ўзига хос аамияти мавжуд.

Биз инсон фаолиятининг маълум ёш даврларига мурожаат қилиш орқали унинг ўзига хос томонларини кўриш имкониятига эга бўламиз:

Бошқарувчилик имконияти деганда биз воқеани бориш жараёнида таъсир кўрсатиш ўобилиятини тушунамиз. Бу ўобилиятда муаммоли вазиятларда воқеанинг бориш йўналишига араб аракат стратегияси ва тактикасини белгилашдан иборат фаолият тушунилади.

Франциядаги “Мукаммал бошқарув” тизими бўйича ўтказилган сўровномаларнинг кўрсатишича, энг тажрибали менежерлар рақбар талантига хос хусусиятларни ўайд этдилар.

Ривожланган давлатларда ўтказилган тестларнинг кўрсатишича рақбар шахсига хос ўйидаги сифатларни ажратиб кўрсатишди.

Узоқни кўра олиш, агрессивлик, ўз-ўзига бўйсунувчанлик, ўзига ишониш, ўалолик, очиқ кўнгиллик, реакция тезлиги, оригиналлик, ижтимоий ўис этувчанлик, оптимизм, ўаётдан ўувонч олувчанлик, ичкиликка муносабатли, интеллект, муоамалага киришимлилик, экстраверт ва интровертлик, ўзини-ўзи бақолаш, ўатийлик ва бошқа сифатлари ўайд этилди.

Рухий мухитни яхшилаш албатта рахбарга боғлиқлигидан ташқари жамоа аъзоларининг билимдонлиги, бир-бирига нисбатан рухий ва малакавий мослигига ҳам боғлиқ.

Атто икки кишининг ўзаро алоқаси ҳам фаолиятни боришини анча ўзгартиради.

-Ўзаро енгиллик- мазкур шерикларни бўлиши улардан ҳар бирини фаолиятининг муваффақиятини оширади.

-Ўзаро ғийинлик-мазкур шерикларни бор бўлиш ҳар бирининг фаолиятида хатолар сонининг кўпайишига олиб келади.

-Бир томонлама енгиллик-Бир шерикнинг бор бўлиши иккинчисининг фаолиятини енгиллаштиради. (катта одам билан бола).

-Бир томонлама ғийинлик- Бир шерикнинг бор бўлиши иккинчисининг фаолиятига салбий таъсир қилади. (бола билан катта одам)

-Мустақиллик-Биргаликда бор бўлиш уларни ҳар бирининг фаолиятига ҳеч қандай таъсир қилмайди. (камдан-кам бўлади).

Руҳий мослик-одамларнинг ўзаро бир-бирига таъсир этувчи шахслар энг кам руҳий куч сарфлаган ҳолда энг юқори натижани берадиган самарадорлик йиқиндир.

Айни пайтда биз ниҳоятда тез-тез ҳеч қандай тарбиявий вази-фаларни қал эта олмайдиган, фақат умумий муҳитга атрофдаги-ларнинг асаб системасига зарар келтириладиган “зарарли” ихтилофларга (низоларга) дуч келамиз.

Педагогик жамоалари фаолиятида ихтилофли вазиятларни келтириб чиқарадиган сабабларини 3 гуруҳга ажратиш мумкин.

1. Таълим ва тарбия ишларини ташкил этиш билан боғлиқ камчиликлар.
2. Педагогларни уларнинг малакаси ва руҳий хусусиятларига мувофиқ жой-жойига қўя олмаслик, маъмуриятчилик орқасида вужудга келган бошқарув соҳасидаги камчилик-лар.
3. Жамоа ичидаги шахслараро муносабатлар билан боғлиқ камчиликлар (иллорлар ва қололар ўртасида, кекса педагог билан янги педагог ўртасида ихтилофлар)

Педагогик жамоаси руҳий муҳитининг асосий хусусиятлари сифатида қуйдагиларни кўрсатиш мумкин.

З Жамоа аъзоларининг ўзаро муносабатларида, меҳнат жараёнидан, рақбарликдан қаноатланганлиги.

З қандай кайфият устунлиги.

З Рақбарлар улар қўл остидагиларнинг бир-бирини ўзаро тушуниши ва обрўлилиги.

З Жамоани бошқариш ва ўзини ўзи бошқаришда жамоа аъзоларининг иштирок этиш даражаси:

З Уюшқоқлик

З Онгли интизом

З Ишнинг унумдорлиги

Руҳий муҳитга салбий таъсир қилувчи ўқитувчилар пазияси.

1. “Имитатор”
2. “Жамоат арбоблари”
3. “Ўзини ўзи реклама қилувчи генераторлар”
4. “Патериархлар”
5. “Прима”

Руҳий муҳитнинг жамоада белгилари қуйдагилар

1.Ички, ишончли хотиржамликнинг намоён бўлиши, доимий тетиклик, қаракат қилишга тайёрлик.

2.Жамоанинг бирлиги, унинг аъзоларининг дустона бирлашиши. Ички муносабатларда айрим ходимларларни танқид қилиш, жазолаш мумкин, уни бегоналар олдида қимоя қилиш, унга ҳеч қандай озор етказмаслик, уни шарманда қилмаслик.

3.Жамоа барча аъзоларининг қимояланганлиги, ҳар бир ходим, у қанчалик заиф, кучсиз бўлмасин, ўзининг яқкалиги ёки қимоясизли-гини қис этмаслиги керак.

4.Жамоа барча аъзоларининг оқилона ва фойдали фаоллиги.

5.Оқаракатларда ва сўзларда ўзини тута билиши.

Жамоадаги рўйи муҳит **рақбар шахсиятига, ижрочиларнинг билимдонлигига** ва **жамоа ишининг бажаришда уларнинг бир-бирига мослигига** боқили.

Агар педагогик жамоа янгидан ташкил этилган бўлса, мактаб рақбари аввало ўқитувчиларни имкониятларини аниқлаш, кадрларни танлаб жой-жойига қўйиш, педагогик жамоани бирлаштириш йўллариини излаши даркор.

Мактаб рақбари педагоглар жамоаси билан муомила муносабатларида қуйдаги тамойилларга амал қилиши лозим:

Z Рақбар муаллимларга талабчанлиги билан уларга ишонч ва қурматнинг бирлиги.

Z Қамма ўқитувчиларга бир хил талаб қўйиши билан бирга қар бир муаллимнинг ўзига хос қрбияти ва иқтидорини қисобга олиш.

Z Мактаб жамоаси қабул қилган қарорларни бажаришда қар бир муаллимнинг масъуллиги.

Z Педагогик маданият ва мақоратни оширишнинг хилма-хил усул ва шакллариини қўллаш.

Z Мактаб рақбарияти муаллимларнинг меқнат қилиш ва дам олиш қаида қамхўрлик қилиши.

Z Рақбар ташаббуси ходимлар томонидан фаол қўллаб-қувватланиши

Ўқувчилар жамоаси педагоглар жамоасидан тубдан фарқ қилади ва уларни бошқаришнинг узига хос томонлари бор.

Синфнинг барча гуруҳлари 2 та ирархияда алоқида ўрин тутати.

Биринчи- Обрў бўйича гуруҳлар ирархияси.

Иккинчи- Қадриятлар ва қизиқ ишлар бўйича ирархияси

Синф жамоасининг ривожланиши борасида мана шу ўзаро боқилиқнинг шартли равишда қуйдаги турларга ажратиш мумкин.

I-босқич-Педагог синфнинг энг мазмунли қизиқ ишларга ва эқтиёжларга гуруҳлари энг обрўли бўлишига эришати. Бунга маънавий-интеллектуал жиқатдан энг ривожланган ўқувчиларни кўрсатишга асосланган.

II-босқич-Синфдошларига ривожлантирувчи таъсир кўрса-тувчи ўқувчилар сайлаб қўйиладиган расмий фаоллар қаторида мустақамланади.

III-босқич-Синфда расмий амал қилувчи фаоллар мунтазам ўзгартириб турган қолда кучли реал фаоллар ташкл бўлади.

IV-босқич-Бунда гуруҳ ирархияси уларнинг бир қатор жойлашиши билан алмаштирилади.

Болаларнинг таълим – тарбия беришда оила асосий ўринни эгаллайди. Оиладаги ўзаро муносабатлар бола шахсининг ривожланишга таъсир этмасдан қолмайди.

Махсус адабиётларда қайд этилганидек она, аёл оилада “психотерапевт” қисобланади. Яъни оиланинг жисмоний, моддий мустақамлигини таъминлаш табиатан отанинг зиммасида бўлса, она оиладаги психологик муҳитни, илиқ қиссий яқинлиқни таъминлашга хизмат қилади. Бу нафақат одамга, балкки бутун жонли табиатдаги “эркак” ва “аёл” жинсига хос қолатдир. Шунинг учун қам ўзаро муносабатларнинг ифода этилишида табиийлик кучлироқ бўлган қишлоқ оилаларида ўсган ўқил ва қиз болаларда бундай тафовутнинг сезиларли даражада эканлиги кузатилмоқда.

Маълумки, шақар оилаларида урбанизация, эмансипация даражасининг юқорилиги туфайли оила аъзоларининг ўзаро муносабатларида қиссийлиқнинг ифодаланишига кўра қиз ва ўқил, эркак ва аёл, ота ва она ўртасидаги психологик тафовутлар эмансипация даражаси пастлиги билан фарқланиб турадиган қишлоқ оилаларидагига нисбатан камроқдир.

С. Биринчиси- мактаб жамоаси аъзоларининг шахсий эътиёжи иккинчиси- манфаатларини оёндиришдан иборат.

Д. Биринчиси- ўёув ишлаб чиёариш жараёни, иккинчиси- ўёув-тарбия.

Е. Биринчиси- ўёитувчиларнинг шахсий эътиёжи иккинчиси- ўёитувчиларнинг раёбатлантиришдан иборат.

4. Раёбарнинг академик оёобилияти нимани англатади?

А. Раёбар ходимлари тўёрисида маълумотга эгалиги.

В. Раёбар хусусиятларидан бири.

С. Раёбарнинг фанлар бўйича минимал билимига эга бўлиши.

Д. Раёбар бошёарув жараёни тўёрисида билимига эгалиги

Е. Раёбарни маълум ваёт бирлиги ичида маълумотларни ўёзлаштириши.

5. Раёбарнинг перцептив оёобилияти нимани англатади?

А. Раёбарнинг ходимларини “ички дунё”сини идрок оёила олиши

В. Раёбарнинг оёисёа ваёт оралиёида шарт-шароитни идрок эта олиши

С. А,В жавоблар

Д. А,Е жавоблар

Е. Раёбарни маълум ваёт бирлиги ичида маълумотларни ўёзлаштириши.

6. Педагогик жамоани бошёаришнинг ижтимоий психологик функциясининг таркибий оёисмларини белгиланг.

А. жипслаштириш

В. фаоллаштириш

С. такомиллаштириш

Д. ўёзини ўёзи бошёариш

Е. Юёоридагиларни барчаси

7. Раёбарлик типлари оёандай жиёатларга кўра фарёланади?

А. Фаолият мазмуни бўйича

В. Фаолият усули бўйича

С. Фаолият характерига кўра

Д. А,В

Е. А, В,С

8. Раёбар оёамда педагогик жамоа ўртасида оёамкорлик фаолиятини амалга ошишини асосий шарт-шароитини белгиланг

А. Симпатиянинг намоён оёилиш, оёурматнинг шакллантириш

В. Ишонч оёосил оёилиш, обрў-ёэтиборга эга бўлиш.

С. А, В жавоблар

Д. А,В, Е жавоблар

Е. Бир томонлама устунликка эришиш

Мавзу: Тарбияси оёийин болалар психологияси

О.У.Авлаев

Маёсад: Тингловчиларга тарбия психологияси оёамда тарбияси оёийин болаларни тарбиялашда оёўланиладиган усул ва психологик билимлар мажмуи билан таништириш.

Натижа: Тингловчилар:

- Хул-атвор ўзгаришининг ёшга боғлиқлиги ҳамда Хул-атвор ўзгаришини ўзига хослиги билиши
- Психологик-педагогик ёрдам кўрсатиш ушунинг эга бўлиши
- Тарбия амаллари қўллай олиш малакасига эга бўлиши

Инсон шахс сифатида шаклланишида биологик ва ижтимоий омилларга боғлиқ экан. Демак болалар хул-атворининг салбий томонга оқибати ҳам бевосита юқоридаги икки омилнинг ўзига хос ўрни бор. Боланинг хул-атвори кўпинча ўз олдига қўйган мақсадлари, қизиқишлари, идеаллари ва эътиқоднинг мажмуида янги оқибатлар бўлади. Хул-атвордаги ўзгаришлар ёш кризислари билан боғлиқ юз бериши табиий.

Хул-атвор ўзгаришининг ёшга боғлиқлиги

Психологик-педагогиклар ёш даврларни таққилиб, уларни қар бири бола, ўсмир ва ўспирин қатъи учун етакчи ўрин тутди.

Америкалик психолог А.Гезелл ўсмир ёшининг даврланишига алоқидда эътибор қаратиб, ўзига хос хусусиятларни шарҳлаб ўтган эди. Масалан:

10-ёш ўсмирлар мувоzanатли қатъи тез идрок этувчи, ишонувчан, ота-оналарига итоатли, ташқи қиёфа алоқидда кўп эътиборсиз бўлганлиги боис бу олтин ёш қисобланади.

11-ёш организмда қайта қуриш юз беради, болалар қайри шурурли, негативликни намоён қилади, кайфияти тез ўзгаради, ота-оналарига нисбатан норозилик билдирувчи.

12-ёш тез жазавага тушувчан, дунёга нисбатан ижобий муносабат шаклланади, ўсмирда оиласига нисбатан автономлик ва тенгдошларига таъсири ортади. Уларда ақллилик, қазил-мутуйибага мойиллик, чидамлилиқ, ташаббускорлик, ташқи қиёфа ва қарама-қарши жинсдагиларга эътибори орта бошлайди.

13-ёш ўзининг ички дунёсига эътиборлик, интровертлик хос бўладики, улар ўзини ўзи танқид қилишга, ва танқидларга нисбатан таъсирланувчан, ота-оналарга танқидий муносабат билдирувчи, дўст танловчи, тўлқинланиш ва қажонланиш ортади.

14-ёш ўсмирлардаги интроверсия экстремверсияга алмашинади, шижоатли, хушмуомила, ўзига ишонч ортади, бошқаларга эътибори ортади ва улар ўртасидаги фарқни ажрата бошлайди.

15-ёш бу ёшдагилар учун мустақиллик орттади, бу эса уларнинг оила ва мактаб билан боғлиқ зўриқишларга дучор этади. Уларни гуруҳли қаракат қилишга ва гуруҳдагиларга мослашишга интилиш ортади.

16-ёш ўспиринлар қисобланиб, уларда мувоzanатлашув, қатъдан қувониш, ички мустақиллик, эмоционал барқарорлик, муомалалга мойиллик, келажакка интилувчанлик ортади.

Юқорида санаб ўтилган қатълар ёш даврларни характерли жиҳатларини шарҳлаб ўтдик, чунки ёш хусусиятларининг психологик тавсифи, болаларни хул-атворидаги ўзгаришларни бақолаш имкониятини беради.

Хул-атвор ўзгаришини ўзига хослиги

Тарбияси қийин болаларни таққилиб қилар эканмиз, ХХ асрнинг охирида бу тоифадаги болаларни ижтимоий ва психофизиологик ўзгаришларга қараб В.Клайн (1991) ёш қонун бузарларни олти типга ажратади.

1.Эси паст, ахмоқ. Уларнинг хул-атворида шўхлик, ёқимсиз қаттиқ қаракатлар етакчилиқ қиладики, уйга кеч келиш, алдаш, мактабдаги сайрлар, кинога билетсиз кириш, доимо жанжаллашиш, атрофдагиларни қўнглини қолдириш, наркотикни тотиб кўрадилар.

2. Ота-онанинг душмани. Бу тоифадаги ўсмирлар ўз қаттиқ қаракатлари билан ота-оналарини қийин қатъга қолдирадилар, уларга норозилик қиссини очик-ойдин

билдирадидилар. Улар ота-онасини муносабатини тушунмайдилар. Бу даврда салбий ғисларни орттириб юборадилар.

3. Ахлоқсиз бола. Бундай ўсмирлар асоциал йўналишга эга. Уларнинг ғиссий ва интеллектуал тараққиётида ўзгаришлар йўқ, аммо хулқ-атворларида яқин олдида кузатилмайди. Улар ғонун бузарлар билан алоқага мойиллик бор. Бу ғолатни болани маълум оилада тарбия топганлигидан далолат беради. Шунинг учун болалар жиноий олам меъёрларини ғабул қиладилар ва уларга бўйсинадилар.

4. Органик. Бу тоифадаги болаларда миёдаги лат ёйиш, ёки ақлий тараққиётда ортда қилиш хос. Натижада ривожланишда ортда қилиш, тартиб-интизомни бузилишига олиб келади. Бундай болалар кўпинча ўз тенгдошларини асаблайдилар ва жанжаллашадилар.

5. Психотиклар. Ақлий етилмаган, касалманд болалар бўлиб, улар учун галлюцинация, жиноий қаракатлардан хурсанд бўлиш, бузуқунчи фикрлар қукумронлик қилади. ғаттоки 14 ёшли бу тоифадаги бола ота-онасини отиб ташлаган.

6. Наслий бузуқлик. Бу тоифадагилар бирламчи психпатлар қисобланадилар. Улар учун жиноий қатта-қаракат қилиш одатий қолга айланади. Уларни тузатиш ва ёрдам кўрсатишнинг иложи йўқ. Наслий бузуқларда қатти-қаракатлар илк ёшлигидоёқ намоён бўладики, асоциалланишга мойил. Уларда маъсулият қисси йўқ ва ишониб бўлмайди.

Маълумки, ўсмирларда хулқ-атворининг ўзгариши тажовузкорлик хусусиятларид яқин ол намоён бўлади.

Тажовузкорлик-психолог учун кўп қолларда тадқиқот ва изланиш объекти бўлиб хизмат қиладиган руқий фазилатлардир. Тажовузкорлик турлича талқин қилинади. Кўпинча тажовузкорлик қандайдир руқий жиқатдан хавфли, жиноий хулқ-атвор сифатида гапирилади: уни балоқатга етмаган шахснинг импульсив (бошқарилмайдиган) қаракати, шунингдек қиссий жиқатдан беқарор ўзига хос хулқ-атвор сифатида бақланади.

Психиатрияда тажовузкорлик қаракатлари клиник симптом сифатида бақланади.

Тажовузкорлик қатти-қаракат худди шундай бошқа қаракатга жавоб реакцияси бўлиши қам мумкин. Бу тажовузкорлик нафақат ташқарига балки, ўзига қаратилган бўлиши қам мумкин. Бундай қиссий қатти – қаракатлар аутоагрессия сифатида бақланади: бу суцидал қаракатлар, клиник депрессия ва бошқа тавсифлаш мураккаб бўлган мотивлар асосида юз бериши мумкин.

Шунингдек, кенг маънода бошқарувчилар қарбий рақбарлар, тадбиркорлар, сиёсатчилар, экипаж командирлари учун ута муқим бўлган қатъиятлик, тришқоқлик каби фазилатлар қаторида тушуниш қам мумкин. Бу қолда тажовузкорлик муқитга, қотиб қолган қолатларга, атрофдагиларнинг рақбариятнинг консерватизмга нисбатан қарама-қарши қаракатлар сифатида намоён бўлади

Бундай қарама-қаршилиқ қатти-қаракат киши томонидан шахсий қоя ва мақсадларини амалга ошириш мақсадида амалга оширади. Кишининг ижобий фазилати ёки жамиятга салбий таъсир қилувчи омил сифатида тажовузкорликка аниқ бақолаш осон эмас. Шу боисдан етакчи фаолият омили сифатида тажовузкорлик атамасини ишлатиш ўринли. Шахсий фазилатлар сифатида у темпраментнинг, характернинг, асосий хусусиятларни ўзида мужассамлаштиради.

Мактаб психологи тажовузкорликнинг турли кўринишларига дуч келишга тўқри келади. Кўпинча турли мотивлар асосида юзага келадиган хулқ-атвор тажовузкорликка учрайди. Бу кўпинча ўқил болаларда учрайдиган шафқатсизлик, олға илтилувчанлик ва ўзини тасдиқлашга бўлган қатти-қаракат сифатида намоён бўлади.

Кўп қолларда тажовузкорлик оммовий ахборот воситалари (телевидиния, кино, дидиктив романлар)да учрайдиган шахсий фазилатларга тақлид этиш натижасида шаклланади.

Тажовузкорлик ўзгаларнинг ёвузлиги, ота-оналарнинг жазолашларидан қимояланиш воситаси қам бўлиши мумкин.

Изланиш маълумотларини қисобга олиш учун вербал тест қулай эканлиги аниқланди: текширилувчига берилаётган фрустрация-лаштирувчи саволларга жавоб беришга қаракат

етилади. Тажриба фаҳшат саволларга жавоб беришигина эмас, балки ўз оис – туйшуларини оам баён олиш талаб этилади.

Тахминий жавоблар вариантлари тадим этилади. Шундай олиб, тажовузкорликнинг кучи ва йўналиши бавосита аниланади.

Психологик-педагогик ёрдам кўрсатиш¹

Бола тарбияси инсоният мавжудлигининг мушшм шарти оисобланганлиги боис, у дунёга келмасдано тарбиявий тадбирларни бошлаб юборилади. Шундай бўлса-да жамиятда анчалик тарбиявий таъсир кўрсатилмасин, хул-атворида салбий иллатларга мойил, ижтимоий меъёрларни абул оилолмаслик хоши, атти-аракатларини назорат олишдан оли бўлмаган болаларни учратамиз. Уларни табиятан шундай хул-атворга эга деб, эътибордан четда олдириш ёки чора-тадбирлар ишлаб чимаслик жамият учун каттадан-катта юотишларга олиб келади. Шу боис тарбияси ва хул-атворида ўзгариши бўлган болаларга ёрдам кўрсатувчи кишилар психологлар, педагоглар оисобланади. Чунки тарбияси оийин болаларда бир атор ўзига хос типик иллатлар кузатиладики, улар:

- © ота-оналар, педагоглар ва бошша катта ёшдагилар билан муносабатда
- © ўртоқлари, синфдошлари ва бошша тенгдошлари билан муносабатда
- © ўзига муносабатда ва ўзини ўзи тушунишда
- © ички ягоналик, бошшлар билан бирлашув булаолмаслиги
- © ўишдаги оийинчиликларни бошдан кечируви каби типик иллатлар кузатилади.

Ушбу иллатлардан болаларни халос этиш ёки уларни олдини олиш учун андай психологик-педагогик ёрдам кўрсатиш мумкин.

Уйлаймизки, тарбияси оийин болаларга психологик-педагогик ёрдам кўрсатишнинг ўзига хос тартиби бўлиш керак. Бугунги кун психологик-педагогик тажрибалар тарбияси оийин болаларга психологик-педагогик ёрдам кўрсатиш учун оуйидаги тартибда иш тутишни таазо этмошда:

1. Ёш жишатларига араб профлактика ва психокоррекция ишларни бошлаш талаби.

Чунки, тарбияси оийинларга ўсмирлик ёшига хулдаги бузилиши атъий шаклланган вашда келиб профлактик ва коррекцион тадбирларга ўл урилади. Балки хул-атвордаги ўзгариш болалик даврида намоён бўлган олда, унга чора кўришни кутиб бўлмайди. Шу боис кичик мактаб ёшдаоё масадли профлактика ва психокоррекция ишларини анча илгари бошлаш лозим.

2. Ишни дифференциал ва индивидуал ташкил этиш.

Бунда болаларнинг тарбиявий-профлактик жараёнда ёш ва жинсига араб дифференциал амда уларни ар бирини индивидуал хусусиятларга араб ишни режалаштириш.

3. Ишдаги хилма-хиллик таъминлаш, яъни вазият, шарт-шароитга араб усуллар, воситалардан фойдаланиш.

4. Инсонийлик муносабатидан ёндошиш.

Болалар билан ишлаётганда уларни ар бир тоифасига андай миллатга хослиги, дунёараши, динидан атъий назар ишонч унинг изишларини оисобга олиб, унга очи кўнгиллик билан муносабат ўрнатиш лозим.

5. Минтаавий хусусиятларни оисобга олиш.

Тарбияси оийин болалар билан тарбивий-профлактик тадбирларни ўтказиш жараёнда уларни ижтимоий—маданий ва итисодий вазиятларга таяниб, у ташкил этилаётган минтаанинг хусусиятларини оисобга олиш лозим.

¹ О.У.Авлаев, Р.Отажанова Тарбияси оийин болалар “Мактаб ва щаёт” журн 2005й №6

Албатта юррида санаб ўтилган талаблар умумийдир, аммо тарбияси шийин болалар билан ишлаётган вақтда уларга психологик-педагогик ёрдам кўрсатиш учун бир шатор метод, амаллар ва тактлардан фойдаланишни билиш лозим.

Тарбияда таъсир курсатиш методларининг тақдирлаш ва жазолаш жабҳаларига алоқида эътибор берилади. Тарбияси шийин болалар билан ишлаш жараёнида шам педагог-тарбиячилар улардан самарали фойдаланишларига тўғри келади. Тақдирлаш бола хатти-ҳаракатларида ижобий сифатларни таркиб топиши ва мустақамланиши учун, жазолаш эса ихтиёр этилмайдиган салбий фазилатларни тормозлаш ва улардан огоҳ этиш мақсадида фойдаланилади. Жазолаш шам адолатли ва боланинг шахсини камситмаган ҳолда самарали ташкил этилиши зарур.

Тарбиявий воситалар орасида тарбия амаллари борки, уларни самарали ташкил этиш ва амалга ошириш ижобий натижаларга олиб келади.

Тарбия амаллари тарбия методларининг таркибий элементлари бўлиб, улар тарбиявий таъсир самарадорлигини таъминлашга ёрдам беради. Биз тарбияси шийин болалар билан ишлаш жараёнда мутахассислар бир шатор тарбия амалларидан фойдаланишлари ўринлидир деб ҳисоблаймиз.

Тарбия амаллари

Бизнинг изланишларимиз ва кузатишларимиз тарбия амалларини мақсад ва йўналишидан келиб чиққан ҳолда уларни шуйидаги уч гуруҳга ажратишимизга олиб келди.

Биринчи гуруҳга тарбиячининг тарбияланувчига мурожаат этиши орқали унинг шахсий эҳтиёжларини аниқлаш ёрдамида ташкил этиладиган амаллар.

Бу амаллар тоифасига ёрдам кўрсатишга эҳтиёжни аниқдаш амали. Тарбиячи тарбияланувчига маслаҳат маъносида мурожаат шилиб, ўз муаммолари ҳақида сўзлаб беришини сўрайди ва шу аснода муаммонинг ечиш йўлларини топади.

Яхши хатти-ҳаракатларга йўналиш бериш амалидан тарбиячилар тарбияланувчиларга ёрдам зарур бўлганда кўмак берадилар. Бунда ижобий хатти-ҳаракатларга алоқида урғу берилади.

Шает истиқболни белгилашга кўмаклашиш амали. Педагог суҳбат жараёнида тарбияланувчининг шает режаларига аниқлик киритади. Шундан сўнгра тарбияланувчининг режаларини амалга оширишига кўмак берилади.

Ўзи ва бошқалар ҳақида сўзлаб бериш амали. Тарбияланувчи ўтган кунлар ҳақида ҳар бири шикоя ёзишни тавсия этилади. Шундан сўнгра уларга бошқача яшаш мумкинлиги сўралади.

Менинг идеалим. Суҳбат жараёнида тарбияланувчиларнинг идеали аниқланади ва унинг ижобий ахлоқий сифатлари ажратилиб баҳоланади.

Тарбияланувчилар учун эртак. Бу эртактарепия шояларини бажариш учун фойдаланилади. Тарбиячилар ҳақрамонлар тарбияланувчиларга ва уларнинг атрофдагиларига ўхшаган кишилар иштироки тўғрисида эртак тузадилар. Эртак охирида педагог ва ўқувчилар ўзаро мулоқаз юритадилар.

Иккинчи гуруҳга гуруҳий фаолиятни ташкил этишга асосланган тарбия амалларини киритиш мумкин.

Ушбу тоифа тарбия амалларидан бири фикрлар эстафетаси бўлиб, ўқувчилар берилган мавзу бўйича занжирсимон тарзда биридан сўнгра иккинчиси сўзлайди, бир-бирини тўлқзади, аниқлик киритади.

Ўзини ўзи рушлантириш амали. Ўқувчилар гуруҳларга ажралиб, бир-бирига маълум саволлар билан мурожаат шиладилар, Берилган савол ва жавоблар солиштирилиб, сўнгра мувокама шилинади.

Эркин мавзуда суҳбатлашиш амали. Бунда ҳар бир тарбияланувчи ўзи шизиладиган бирор мавзу бўйича шикоя тузади ва гуруҳдагиларга шикоя шилиб беради.

Учинчи гуруҳга ўқитувчиларнинг ўқувчиларга атрофидаги муҳитни ўзгартиришга йўналтирилган ташкилий фаолиятларига қаратилган амаллар киритилади.

Кўрсатма бериш амали. Тарбияланувчиларга муомалага ва хулқ-атвор қоидаларига таяниб, берилган топшириқларни бажариш сўралади. Тарбияланувчилар ўйин қоидаларига мувофиқ ўз мулоқазаларини беришлари мумкин. Таклифлар жараёнида қар бир тарбияланувчининг мавқеини қимоялаш инobatта олинади.

Ролларни тақсимлаш амали. Ушбу тарбия амалида тарбияланувчилар берилган мавзунини билишига қараб роллар тақсимланади ва улар топшириқни бажариши сўралади.

Бундан ташқари учинчи гуруҳга тарбияланувчилар ижодий ёндашиш қар хил ролли ўйинлар тарзидаги амаллардан фойдаланишлари мумкин.